

Лекція

Відшкодування шкоди; створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи.

СТВОРЕННЯ ЗАГРОЗИ ЖИТТЮ, ЗДОРОВ'Ю, МАЙНУ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ АБО МАЙНУ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

Одним із нових видів недоговірних зобов'язань виступає зобов'язання по усуненню загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи. Згідно зі ст. 1163 ЦК фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати її усунення від того, хто її створює. У юридичній літературі давно і справедливо підкреслювалося, що в законі про цивільно-правову і деліктну відповідальність центр ваги необхідно перенести зі шкідливого результату на більш ранній ступінь, коли протиправне діяння створює можливість заподіяння шкоди або коли сама діяльність має небезпечні властивості. Це припускає покладення цивільно-правової відповідальності не тільки за завдану шкоду, а й за «делікт створення небезпеки»^[1].

Віднесення вказаного зобов'язання до складу деліктів має спірний характер. Про це свідчить навіть закріплення правових норм, що регулюють дане зобов'язання в окремій главі, яка передує главі «Відшкодування шкоди». Інакше кажучи, якщо б підставою зобов'язання, що регулюється, виступав би делікт, то норми, які регулюють назване зобов'язання, знаходились би скоріше в гл. 82 «Відшкодування шкоди».

Крім того, очевидним є той факт, що розглядуване зобов'язання не виступає абсолютною новелою для приватного права: адже римському приватному праву був відомий популярний позов *actiopopularis*. Різновидом останнього виступав *actiodepositisetsuspensi*, який міг подати будь-який бажаючий проти господаря будинку, якщо біля цього будинку що-небудь було поставлене або підвішене так, що могло заподіяти шкоду перехожим (недбало підвішені вивіски і т. п.). Предметом позову було стягнення штрафу в сумі 10 тис. сестерцій^[2]. Сплата штрафу, безумовно, стимулювала усунення відповідальною особою загрози заподіяння шкоди.

Правова конструкція, згідно з якою для покладення юридичної відповідальності достатньо діяння без урахування його шкідливого результату, досить давно використовується у кримінальному праві для пояснення існування злочинів із формальним складом, тобто таких, що не містять у собі як обов'язкову ознаку суспільно небезпечні наслідки, а тому злочин вважається закінченим з моменту вчинення зазначених у законі діянь^[3].

Суб'єктами відповідальності (боржниками) в зобов'язанні постворенню загрози визнаються не лише юридичні та фізичні особи, які займаються підприємницькою діяльністю, порушуючи при цьому довілля, умови безпеки, а будь-яка особа, яка створює загрозу^[4]. Хоча було висловлено точку зору, що варіант боротьби з деліктами «створення небезпеки (загрози)» за допомогою норм цивільного законодавства не є найкращим з можливих. Оптимальнішим було б інше вирішення питання про суб'єкт відповідальності за неусунення небезпеки (загрози) життю, здоров'ю і майну, а саме визнання таким суб'єктом держави. Така позиція більшою мірою гарантувала б здійснення конституційного права на безпечне для життя та здоров'я довілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50 Конституції України)^[5]. Подібний підхід використовувався в російському дореволюційному законодавстві і мав назву «державна винагорода», під якою розумілося зобов'язання держави відповіdatи за шкоду, заподіяну особам шляхом правомірної діяльності влади. Причому й тоді поставало питання, до якої галузі права належать норми, що його регулюють. В. І. Сінайський зазначав, що в інтересах громадян, усталеності їх прав на винагороду за шкоду цивільному вирішенню питання, безумовно, слід віддати перевагу. І тому вилучення державної винагороди зі сфери цивільного права є небажаним^[6].

Однак ЦК визначив у ст. 1163 відповідальною за створення загрози фізичну або юридичну особу. Глава

81 ЦК передбачає *дві стадії реалізації* права фізичних і юридичних осіб на захист від створення загрози їх благам. *Перша* – вимагати усунення загрози від того, хто її створює (ст. 1163 ЦК). *Друга*, втілення в життя якої можливе лише у разі невиконання кредитором обов'язку по усуненню загрози, полягає в праві кредитора (заінтересованої особи) вимагати від боржника: а) вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози; б) відшкодування завданої шкоди; в) заборони діяльності, яка створює загрозу (ст. 1164 ЦК).

Раніше в цивільному праві загроза, небезпека розглядалися як об'єктивні категорії, реально існуючі за межами свідомості людини, причому існуючі й незалежно від її волі. Небезпека і загроза – це тотожні поняття, які визначаються як можливість, іншими словами, вірогідність настання невігідних наслідків (шкідливого результату), перетворення цієї можливості в дійсність [7].

Стаття 1163 ЦК базується на дещо інших засадах стосовно об'єктивності категорії «загроза», оскільки боржником виступає особа, яка створює цю небезпеку і повинна повсякчас контролювати свою діяльність, котра може створити загрозу для оточуючих. Наприклад, це стосується володільця джерела підвищеної небезпеки. Під останнім розуміється діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб (ч. 1 ст. 1187 ЦК).

В екологічному законодавстві закріплено визначення поняття «об'єкт підвищеної небезпеки» як об'єкта, на якому використовуються, виготовляються, переробляються, зберігаються або транспортуються одна або кілька небезпечних речовин чи категорій речовин у кількості, що дорівнює або перевищує нормативно встановлені порогові маси, а також інші об'єкти як такі, що відповідно до закону є реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру (ст. 1 Закону «Про об'єкти підвищеної небезпеки» [8]).

Доцільно розглядати поняття «джерело» і «об'єкт» відповідно як родові та видові. Тому, що вказаний Закон регулює відносини, поєднані лише з одним видом небезпечної діяльності, пов'язаної з поводженням із небезпечними речовинами, а ст. 1187 ЦК має за мету визначення загального поняття, не вдаючись до вичерпного переліку. Свідченням того, що розглядувані поняття належать до одного виду, є те, що однакові межі відповідальності заподіювача шкоди за ст. 1187 ЦК і ст. 16 Закону «Про об'єкти підвищеної небезпеки». Як у першому, так і в другому випадку від відповідальності звільняє лише непереборна сила або умисел потерпілого.

Зобов'язання зі створення загрози може припинитися вже на першій стадії, після задоволення вимоги заінтересованої особи (ст. 1163 ЦК). На цій стадії загроза небезпеки не призвела до виникнення (заподіяння) шкоди [9]. Наприклад, у передмісті м. Харкова у сел. Безлюдівка було зупинено сміттєспалювальний завод, який через недосконалість технологічного процесу значно забруднював атмосферу.

На другій стадії, яка починається після незадоволення вимоги [10], можуть скластися три правові ситуації залежно від того, завдана шкода чи ні:

- а) загроза життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи продовжує існувати, але шкоду не завдано;
- б) загроза реалізувалась, тобто призвела до заподіяння шкоди, і негативний вплив на час подання позову на охоронювані блага триває;
- в) шкода заподіяна, але загрозу усунуто.

Залежно від цього кредитор обере способи захисту свого порушеного права. Звісно, що він може заявити за наявності умов кілька вимог одночасно. Наприклад, вимагати заборони діяльності, яка

створює загрозу, і відшкодування завданої шкоди.

Цивільний кодекс виходить з того, що створення загрози є деліктом і до його елементів належать такі юридичні факти: 1) небезпека (загроза) завдання шкоди нематеріальним та матеріальним благам; 2) створення небезпеки (загрози) завдання шкоди внаслідок порушення екологічних норм, норм техніки безпеки; 3) причинно-необхідний зв'язок між створенням небезпеки і небезпекою завдання шкоди.

Що ж до суб'єктивного чинника – вини як юридичного факту згаданого делікту, то він відсутній і для виникнення відповідальності за створення небезпеки (загрози) достатньо встановлення об'єктивного факту – «створення небезпеки (загрози)»[\[11\]](#).

Оскільки виникнення зобов'язання по усуненню загрози не пов'язане із заподіянням майнової або немайнової шкоди, його слід кваліфікувати як квазиделіктне.

Умовою його виникнення виступає створення небезпеки (загрози) життю, здоров'ю або майну фізичної особи чи майну юридичної особи.

Суб'єктами зобов'язання можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи.

Об'єктами, яким може створюватися загроза стосовно громадян, виступають життя, здоров'я та їх майно, для юридичних осіб – їх майно. Зміст зобов'язання складають: право заінтересованої особи вимагати усунення загрози і обов'язок особи, яка створила загрозу, її усунути. Усунення небезпеки може полягати як у припиненні дій, котрими створюється небезпека, так і у вчиненні дій, наприклад, коли чинником небезпеки є бездіяльність[\[12\]](#).

При невиконанні вказаного зобов'язання боржником у зазначений судом строк кредитор може використати права, закріплені в ст. 1164 ЦК. Реалізація їх призведе до виникнення нових зобов'язань між тими самими сторонами, але з новими підставами виникнення і змістом.

По-перше, це зобов'язання, підставою якого є неусунення загрози відповідальною особою у строк, встановлений рішенням суду. Змістом такого зобов'язання буде право кредитора вимагати від відповідальної особи вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози або заборони діяльності, яка створює загрозу, і відповідно обов'язок останньої задовольнити ці вимоги.

По-друге, зобов'язання по відшкодуванню шкоди, завданої внаслідок неусунення загрози (абз. 2 ч. 1 ст. 1164 ЦК). Підставою цього зобов'язання виступає делікт, і відшкодування шкоди відбувається за загальними правилами, встановленими ЦК (ст. 1165). У цьому разі умовами зобов'язання виступають: 1) заподіяння шкоди; 2) протиправна дія або бездіяльність відповідальної особи, якою створена загроза, що в подальшому призвела до завдання шкоди; 3) причинний зв'язок між протиправною дією або бездіяльністю відповідальної особи, які спочатку спричинили створення загрози, і шкодою, що заподіяна[\[13\]](#); 4) вина особи, яка заподіяла шкоду.

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ

§ 1. Поняття і значення зобов'язань з відшкодування шкоди

Ефективність приватно-правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин можлива за наявності щонайменше наступних обставин: а) що права та інтереси учасників цих відносин не будуть порушуватися; б) що у разі порушення цих прав та інтересів учасникам цивільних відносин будуть гарантовані захист і відповідні відшкодування або компенсації завданих правопорушенням втрат. Тому роль, яку виконує інститут відшкодування завданої правопорушенням шкоди, досить відчутна і серед інших правових засобів захисту порушених прав та інтересів учасників цивільних відносин посідає одне із провідних місць.

Оскільки у даному разі йдеться про відшкодування шкоди, завданої потерпілому внаслідок протиправної поведінки (дії або бездіяльності) відповідальної за цю шкоду особи, то зобов'язання, що виникають за зазначеної причини, інколи називають деліктними[14], а саму шкоду – деліктною[15]. Із цього приводу російські вчені В. Т. Смирнов, А. О. Собчак звертають увагу на те, що сама назва зобов'язання із завдання шкоди бере свій початок і походить від латинського слова *delictum*, яке застосовувалося ще римськими юристами й означало правопорушення, тобто «завдання шкоди окремій особі, її сім'ї або майну порушенням правового припису або заборони, внаслідок чого незалежно від волі правопорушника виникають нові права і правові обов'язки»[16]. Саме відшкодування шкоди і складає обов'язок, який боржник повинен виконати на користь кредитора. Вочевидь, що йдеться про зобов'язання, тобто правовідношення, яке виникає внаслідок протиправного завдання шкоди, у зв'язку з чим потерпіла сторона (кредитор) має право вимагати від правопорушника, який завдав шкоди (боржника), виконання його обов'язку відшкодувати завдану шкоду.

Зобов'язання з відшкодування шкоди є безпосереднім наслідком правопорушення, тобто порушення охоронюваних законом суб'єктивних особистих немайнових та майнових прав і інтересів учасників цивільних відносин. За своїм характером ці зобов'язання належать до роду **недоговірних**, тобто вони виникають поза межами існуючих між потерпілим і заподіювачем шкоди договірних чи інших правомірних зобов'язальних відносин.

Звичайно, відсутність між потерпілим і заподіювачем шкоди договірних чи інших правомірних зобов'язальних відносин до завдання шкоди не слід розуміти, що між ними були відсутні будь-які цивільно-правові відносини. На слушну думку Д. В. Бобрової, до завдання шкоди потерпілий і заподіювач шкоди перебували і перебувають в абсолютних цивільних правовідносинах, змістом яких є абсолютне суб'єктивне право та абсолютний суб'єктивний цивільний обов'язок. Абсолютність суб'єктивного цивільного права полягає у тому, що воно охороняється від усіх і кожного, хто підпорядкований даному правовому режиму (право власності, право на недоторканність життя і здоров'я, честі та гідності тощо). Якщо абсолютне суб'єктивне право охороняється від усіх і кожного, то кореспондуючий юридичний обов'язок також покладається на всіх і кожного[17]. Абсолютний юридичний обов'язок характеризується пасивністю, а його змістом є необхідність утримуватися від порушення чужого суб'єктивного права і невиконання такого обов'язку завжди призводить до порушення чужого суб'єктивного права, внаслідок чого, за наявності передбачених законом підстав, можуть виникнути зобов'язання з відшкодування шкоди.

Зобов'язання з відшкодування шкоди є різновидом зобов'язань **недоговірних і односторонніх**, тобто таких, де на стороні потерпілого (кредитора) існує тільки право вимагати від правопорушника (боржника) виконання ним свого обов'язку відшкодувати завдану ним шкоду, а на стороні боржника лежить тільки обов'язок відшкодувати шкоду. Саме ж відшкодування шкоди, окрім того, що воно складає зміст обов'язку боржника, є також одним із способів захисту цивільних прав та інтересів судом (ч. 2 ст. 16 ЦК).

Правову природу обов'язку відшкодувати шкоду більшість дослідників визначає у його співвідношенні з цивільно-правовою відповідальністю. Такий підхід безпідставний. Наприклад, гл. 82 ЦК, що має назву «Відшкодування шкоди», містить норми (статті 1166, 1167), у назві яких використовується слово «відповідальність». У зазначених нормах у загальній формі визначається суть зобов'язань, урегульованих нормами гл. 82 ЦК. У подальшому ж використовується термін «відшкодування», а не «відповідальність».

У співвідношенні з відповідальністю обов'язок з відшкодування одними авторами розглядається як різновид цивільно-правової відповідальності (відповідальність за цивільне правопорушення)[18], іншими — як форма реалізації цивільно-правової відповідальності завдавача шкоди (як міра захисту цивільно правового захисту порушених особистих немайнових прав або майнових прав)[19], або як складова змісту обов'язку правопорушника у зобов'язанні (правовідношенні), яке виникло внаслідок завдання шкоди[20].

Не вдаючись до дискусії з цього приводу, зазначимо, що для визначення правової природи обов'язку з

відшкодування шкоди основоположне значення мають положення ст. 11 ЦК, до якої відсилає ст. 509 ЦК. Відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК завдання шкоди слід розглядати як одну з підстав виникнення цивільного обов'язку завдану шкоду відшкодувати і водночас як одну із підстав виникнення цивільного права на вимогу щодо здійснення цього відшкодування. Це дозволяє визнавати норму ст. 11 ЦК регулятивною (правоустановчою) нормою, якою визначаються не підстави застосування цивільно-правової відповідальності, а **умови формування цивільно-правового зобов'язання**. Завдання шкоди – юридичний факт, що обумовлює виникнення **зобов'язання**. І те, що таке зобов'язання, як правило, виникає із протиправних дій і суттю його є відшкодування шкоди, як справедливо зазначають І. Ю. Красько[21] та В. М. Ігнатенко[22], не повинно розглядатися як звичайна відповідальність, оскільки відшкодування – це не санкція за правопорушення, а спосіб виконання зобов'язання, реалізації обов'язку боржника. Оскільки такий обов'язок поглинає відповідальність, слід дійти висновку, що інститут відшкодування шкоди мір відповідальності не знає.

Інститут зобов'язань з відшкодування шкоди має **системно-структурний характер**, що забезпечує функціональну взаємодію його компонентів і можливість диференціації його окремих частин для з'ясування їхнього місця в системі, відмінності й особливості практичного застосування. Характеризуючи **структуру** цивільно-правового інституту з відшкодування шкоди, цивілістична наука традиційно поділяє зосереджені у ньому норми на **загальні та спеціальні**.

За ступенем узагальненості і сферою дії **загальні норми** інституту відшкодування шкоди – це передбачені законом приписи, які для сфери охоплених ним відносин мають основоположне значення і підлягають урахуванню в усіх випадках завдання шкоди. Прикладом цього може бути норма, закріплена у ст. 1166 ЦК, відповідно до якої завдана шкода у будь-яких випадках підлягає відшкодуванню завжди у **повному обсязі**. До **загальних** норм інституту відшкодування шкоди належать норми, якими встановлюється обов'язок відшкодувати майнову шкоду (ст. 1166 ЦК), обов'язок відшкодувати моральну шкоду (ст. 1167 ЦК) і норми, відповідно до яких необхідне урахування вини потерпілого і матеріального становища фізичної особи, яка завдала шкоди (ст. 1193 ЦК). Усі інші є нормами **спеціальними**, тобто такими, якими регулюється той чи інший вид охоплених інститутом з відшкодування шкоди цивільних відносин з урахуванням притаманних для них властивостей. **Спеціальні** норми деталізують загальні приписи, коригують час і простір умов їх реалізації, визначають способи правового впливу на поведінку учасників цивільних відносин. У цьому зв'язку слід, однак, зазначити, що наявність спеціальної норми зовсім не означає, що на ділянці відносин, де вона діє, припиняє діяти норма **загальна**. Остання свою чинність зберігає, щоправда, зважаючи чи коригуючи до діапазону застосування норми **спеціальної**. Крім того, слід також мати на увазі, що у разі відсутності спеціальної норми, якою передбачався б окремий випадок завдання шкоди і спеціальні правила її відшкодування, застосуванню підлягає загальна норма. Наприклад, на загальних підставах відшкодовується шкода, завдана внаслідок взаємодії кількох джерел підвищеної небезпеки (ч. 1 ст. 1188 ЦК), коли має місце зобов'язання між особами, які здійснюють діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки. На загальних підставах відшкодовується шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи під час виконання нею договірних зобов'язань (договір перевезення тощо) (ст. 1196 ЦК).

Система зобов'язань з відшкодування шкоди відображає їхню внутрішню структуру, а також сферу дії даної категорії в цілому й у співвідношенні між окремими їхніми видами (групами). Доцільність систематизації даної категорії недоговірних зобов'язань полягає у тому, щоб, з одного боку, з'ясувати взаємодію загальних та спеціальних норм інституту відшкодування шкоди, а з іншого, щоб виявити специфіку окремих видів зобов'язань, що необхідно для правильного застосування чинного законодавства.

У цивілістиці використовуються різні критерії систематизації зобов'язань з відшкодування шкоди. Найчастіше вона здійснюється за **суб'єктивним складом** та за ознаками, що характеризують **об'єкт правової охорони**[23].

Залежно від **суб'єктивного складу** зобов'язання з відшкодування шкоди поділяються на такі різновиди:
а) відшкодування юридичною або фізичною особою шкоди, завданої їхнім працівником чи

іншою особою; б) відшкодування шкоди, завданої суб'єктами публічного права; в) відшкодування шкоди, завданої неповнолітніми та недієздатними фізичними особами та особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; г) відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами.

За ознаками, що характеризують **об'єкт правової охорони**, виділяють зобов'язання з відшкодування шкоди: а) завданої особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи; б) завданої майну фізичної або юридичної особи; в) з відшкодування ядерної шкоди; г) з відшкодування моральної шкоди.

Інколи із загальної системи виділяють зобов'язання за ознаками, які характеризують **засоби завдання шкоди**, наприклад, відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки[24].

В інших випадках виділяють зобов'язання за ознаками, що характеризують особливості умов, за наявності яких завдана шкода відшкодовується: а) за умови винного завдання шкоди; б) відшкодування шкоди незалежно від вини боржника[25].

Додамо, що в окрему групу можуть бути виділені також зобов'язання, виникнення яких обумовлюється зовнішніми для заподіювача шкоди факторами, у зв'язку з чим можуть виникати питання щодо відшкодування шкоди: а) завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист; б) завданої прийняттям закону про припинення права власності на певне майно; в) завданої у стані крайньої необхідності; г) завданої внаслідок умислу чи грубої необережності самого потерпілого.

Таким чином, подальша диференціація зобов'язань з відшкодування шкоди вбачається доцільною у такій послідовності:

відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист;

відшкодування юридичною або фізичною особою шкоди, завданої їхнім працівником або іншою особою;

відшкодування шкоди, завданої актами законодавчої та виконавчої влади;

відшкодування шкоди, завданої актами правоохоронних органів та органів судової влади;

відшкодування шкоди, завданої фізичними особами з частковою або неповною цивільною дієздатністю, недієздатними, з вадами психічного чи фізичного стану та особами з обмеженою цивільною дієздатністю;

відшкодування шкоди, завданої внаслідок злочину;

відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки;

відшкодування ядерної шкоди;

відшкодування шкоди, завданої фізичній особі каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;

відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг);

відшкодування моральної шкоди.

Принципи інституту відшкодування шкоди проглядаються в основних притаманних йому ідеях:

а) **генерального делікту**; б) **повного відшкодування** завданої шкоди.

Передбачений у ст. 11 ЦК **факт завдання цієї шкоди** в юридичній літературі розглядається як делікт,

а принцип, на якому ґрунтується саме відшкодування, як «**принцип генерального делікту**». Відповідно до нього за наявності відповідних умов, завдана шкода підлягає відшкодуванню. Потерпілий (кредитор) звільняється від необхідності доказу наявності у поведінці заподіювача шкоди вини чи протиправності цієї поведінки. Тягар доказу відсутності протиправності чи вини заподіювача шкоди лежить на ньому самому. Ідея **генерального делікту** відображена у ст. 1166 ЦК, згідно з якою майнова шкода, завдана особистим немайновим правам чи майну фізичної або юридичної особи, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка цю шкоду завдала. Таким чином, принцип генерального делікту за обсягом охоплюваної ним сфери відносин з відшкодування шкоди збігається з обсягом відносин, охоплених загальною нормою інституту відшкодування шкоди. Звідси випливає, що загальні умови, наявність яких необхідна для відшкодування шкоди, ґрунтуються водночас як на загальній правовій нормі, так і на принципі **генерального делікту**.

У зв'язку з тим, що інститут відшкодування шкоди містить низку спеціальних норм, присвячених регулюванню окремих, спеціальних зобов'язань з відшкодування шкоди, до яких застосовуються спеціальні правила, то тим самим створюються і **спеціальні делікти**. Значення принципу **генерального делікту** полягає у тому, що, по-перше, на його нормах ґрунтуються спеціальні делікти; по-друге, у разі відсутності спеціального делікту застосовуються норми генерального делікту. Принцип генерального делікту пронизує будь-який спеціальний делікт, у тому числі відшкодування моральної шкоди, однак він завжди переломлюється крізь призму норм спеціальних деліктів, коригуючись ними відповідно до діапазону їх дії [26].

Що стосується **принципу повного відшкодування** завданої шкоди, то, як уже зазначалося, він тісно пов'язаний з принципом генерального делікту. Принцип повного відшкодування означає, що обсяг обов'язку відшкодувати шкоду визначається розміром цієї шкоди. Щоправда, із загального правила стосовно повного відшкодування завданої шкоди законом встановлюються деякі винятки.

Так, наприклад, обов'язок оператора ядерної установки з відшкодування ядерної шкоди обмежується сумою грошової компенсації, визначеної законом [27]. Відповідно до ст. 1203 ЦК потерпілий має право на збільшення розміру відшкодування шкоди, якщо його працездатність знизилася порівняно з тією, яка була у нього на момент вирішення питання про відшкодування шкоди. Принцип повного відшкодування шкоди може коригуватися також під впливом соціально-економічних факторів, зокрема : а) підвищення вартості життя; б) збільшення розміру мінімальної заробітної плати.

На випадки завдання моральної шкоди принцип повного відшкодування не поширюється, оскільки вона не піддається грошовій оцінці. Однак її відшкодування можливе поряд з відшкодуванням майнової шкоди.

При визначенні функцій інституту відшкодування шкоди слід виходити із тих завдань, виконувати які покликаний цей інститут. Саме виконанням інститутом завданнями визначаються напрями його впливу на охоплювані ним правовідносини і їх учасників,

З одного боку, цей інститут призначений для того, щоб не допустити порушень охоронюваних законом особистих немайнових та майнових прав і інтересів фізичних або юридичних осіб, а з іншого боку, щоб забезпечити ліквідацію несприятливих немайнових або майнових наслідків, які можуть настати у сфері потерпілого внаслідок юридичних фактів завдання немайнової чи майнової шкоди, які породжують обов'язок боржника цю шкоду відшкодувати і право потерпілого (кредитора) вимагати від боржника виконання його обов'язку. У цьому зв'язку інституту з відшкодування шкоди властиві практично ті самі (за назвою) функції, які притаманні цивільно-правовій галузі в цілому.

Підкоряючись загальній нормі зобов'язального права, закріпленій ст. 509 ЦК, яка своєю ч. 2 перекликається з регулятивною нормою ст. 11 ЦК (з питання підстав виникнення зобов'язань), інститут відшкодування шкоди пов'язується з функцією **регулятивною**. Певною мірою зазначена функція проглядається й у самому інституті, наприклад, при визначенні порядку відшкодування шкоди (ст. 1202 ЦК).

Звичайно, поряд з регулятивною функцією, перевага надається функції **охоронювальній**. Суть її полягає у тому, що інститут з відшкодування шкоди забезпечує права та інтереси суб'єктів цивільного права, стоїть, так би мовити, на «сторозі» цих прав та інтересів. Охоронювальна функція інституту з відшкодування шкоди досить тісно пов'язана з функцією попереджувальною, превентивною. Остання полягає у тому, що сама наявність інституту, ще коли шкода не завдана, «оповіщує» учасників цивільних відносин про неминучість виникнення обов'язку з відшкодування її у разі, коли вона буде завдана, що вимоги потерпілих, пов'язані із завданою шкодою, підлягатимуть задоволенню за рахунок заподіювача шкоди. Така превенція для учасників цивільних відносин має впливове значення. Вона їх спонукає до утримання від дій, здатних завдати шкоди будь-кому.

На жаль, уникнути шкоди вдається далеко не завжди. Як свідчить судова практика розгляду цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди, останнім належить чи не найбільша питома вага серед усіх розглядуваних судами цивільних справ. Надзвичайно часто виникає проблема здійснення правового захисту порушених внаслідок завдання шкоди прав та інтересів потерпілого. Постає завдання ліквідації наслідків таких порушень (пошкодження чи знищення майна, ушкодження здоров'я, моральні втрати тощо). Виконання такого завдання забезпечується компенсаційною функцією інституту з відшкодування шкоди. Завдяки останній потерпілому забезпечується юридична можливість надання замість втрат, що виникли внаслідок завдання шкоди, інших матеріальних благ відповідно до закону або на підставі рішення суду[28].

Питання щодо ліквідації наслідків будь-якого правопорушення виникає незалежно від того, чи їх настання викликано порушенням умов договору, чи зовнішньою до договору причиною – завданням шкоди. Однак правові засоби ліквідації цих наслідків різні і залежно від того, який із них буде обрано для захисту порушеного права кредитора, результат також буде різним. Тому виникає питання щодо співвідношення договірної обов'язку й обов'язку недоговірної з відшкодування неправомірно завданої шкоди або збитків, вирішення якого обумовлене не тільки теоретичними, а насамперед практичними цілями.

Справа полягає у тому, що у деяких випадках відшкодування шкоди регулюється в рамках відповідних договорів (статті 700, 721, 980, 1072, 1076 ЦК), а в інших — нормами, якими регулюються недоговірні відносини, пов'язані з відшкодуванням шкоди, поширюються також і на окремі договірні зобов'язання.

Так, зокрема, згідно зі ст. 711 ЦК шкода, завдана майну покупця, та шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю у зв'язку з придбанням товару неналежної якості, відшкодовується продавцем або виготовлювачем товару відповідно до положень гл. 82 ЦК. До зазначеної глави відсилає і ст. 804 ЦК, якою встановлюється обов'язок наймача відшкодувати шкоду, завдану іншій особі у зв'язку з використанням транспортного засобу. За правилами норм, що регулюють недоговірні відносини з відшкодування шкоди, відшкодовується перевізником шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю пасажирів, якщо договором або законом не встановлена відповідальність перевізника без вини. Відповідно до статей 1166, 1187 ЦК відшкодовується також шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи під час виконання нею договірних зобов'язань (договір перевезення тощо). Таким чином, за правилами, згідно з якими регулюються недоговірні зобов'язання, може відшкодовуватися шкода, завдана внаслідок порушення договірних зобов'язань.

Такий законодавчий підхід до вирішення питання стосовно відшкодування шкоди, завданої внаслідок порушення договірних зобов'язань, на підставі норм, що регулюють недоговірні зобов'язання з відшкодування шкоди, виправданий тим, що, завдяки останнім, особі, яка цю шкоду зазнала, забезпечується відшкодування у повному обсязі. З цього, однак, не випливає висновок щодо можливості злиття договірних і недоговірних обов'язків з відшкодування шкоди. Існуюча між ними межа зберігається і вона полягає в такому.

Насамперед різниця між цими обов'язками ґрунтується на **підставах їх виникнення**. Якщо договірний обов'язок з відшкодування шкоди виникає в рамках зобов'язання, яке перед його виникненням уже існувало і новим він фактично не стає, а замінює невиконане чи виконане

неналежним чином договірне зобов'язання, то недоговірний обов'язок з відшкодування шкоди виникає як новий, оскільки заподіювач шкоди і потерпілий до завдання шкоди між собою в договірних відносинах не перебували. Недоговірний обов'язок з відшкодування шкоди виникає не із порушення покладеного на нього якогось обов'язку, а із порушення абсолютного права іншої особи і загальної заборони посягати на права та інтереси інших осіб.

Якщо договірний обов'язок з відшкодування шкоди, покликаний **зміцнювати** відносини з договору, то аналогічний обов'язок недоговірний, спрямований на **скасання** наслідків завдання шкоди.

Відповідно до ст. 541 ЦК солідарний обов'язок може бути встановлений договором, однак недоговірний солідарний обов'язок з відшкодування шкоди встановлюється тільки законом.

Відшкодування шкоди, завданої порушенням договору, регулюється на засадах **диспозитивності**, в той час коли відшкодування шкоди в рамках недоговірних зобов'язань регулюється **імперативними** нормами.

Регулювання відшкодування шкоди, завданої порушенням договору, здійснюється на засадах **приватно-правових**. Навпаки, недоговірні зобов'язання з відшкодування шкоди регулюються на засадах **публічного права**.

У недоговірних зобов'язаннях обов'язок з відшкодування шкоди без її наявності виникнути не може. У забезпеченому неустойкою договорі обов'язок сплатити кредиторів певну грошову суму вразі порушення договору може виникнути, навіть якщо таке порушення шкоди не завдало.

§ 2. Підстави та умови виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди

Поняття підстав виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди. Питання про виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди в цивілістичній літературі вирішується по-різному. Протягом тривалого часу домінуючою була точка зору, відповідно до якої виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди розглядалося крізь призму підстав цивільно-правової відповідальності, серед яких основним визнавався певний «склад цивільного правопорушення»[\[29\]](#). На думку Г. К. Матвеева, наявність складу цивільного (і будь-якого іншого) правопорушення – загальна і, як правило, єдина підстава цивільно-правової (і будь-якої іншої) відповідальності. «Інакше кажучи – зазначав автор – склад правопорушення є тим юридичним фактом, який породжує правовідношення між правопорушником та потерпілим і створює певні претензії потерпілого і обов'язки правопорушника заглажування шкоди, завданої протиправною дією»[\[30\]](#).

Під складом правопорушення як підставою виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди одними авторами визнавалася сукупність певних ознак правопорушення, якими воно характеризується як достатня підстава відповідальності[\[31\]](#), іншими – сукупність загальних типових умов, наявність яких необхідна для виникнення обов'язку з відшкодування шкоди, завданої у разі будь-якого цивільного правопорушення.

Заперечуючи проти концепції складу цивільного правопорушення, небезпідставно вбачаючи в ній схожість з кримінально-правовим визначенням ознак злочину, російський вчений В. В. Вітрянський обґрунтовує думку, що підставою цивільно-правової відповідальності є **порушення суб'єктивних** цивільних прав, оскільки цивільно-правова відповідальність є відповідальністю правопорушника перед потерпілим[\[32\]](#). Думка цього вченого заслуговує на увагу, хоча вона і не розкриває зміст поняття «порушення суб'єктивних цивільних прав». Окрім того, наведена точка зору стосовно підстав виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди має досить віддалений від розглядуваного питання характер. Аналогічні недоліки має також погляд, відповідно до якого підставою виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди визнається **правопорушення**, тобто протиправна і винувата поведінка заподіювача шкоди[\[33\]](#), внаслідок якої порушуються особисті немайнові та майнові права потерпілого.

При визначенні підстав виникнення недоговірного зобов'язання з відшкодування шкоди слід виходити з такого.

Відповідно до загальної норми ч. 2 ст. 509 ЦК зобов'язання, у тому числі і недоговірні з відшкодування завданої шкоди, виникають з підстав, встановлених ст. 11 ЦК, із змісту якої випливає, що кожна із передбачених нею підстав має назву юридичного факту. Виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди ґрунтується, зрозуміло, на фактах завдання цієї шкоди. Оскільки завдана шкода може мати майновий характер чи бути тільки моральною, то згідно з п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК передбачається два різновиди підстав виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди: а) завдання майнової (матеріальної) шкоди; б) завдання моральної шкоди іншій особі. Таким чином, **підставами виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди визнаються факти завдання шкоди майну фізичної або юридичної особи чи завдання моральної шкоди.**

Від підстав слід відрізнити **умови** відшкодування шкоди. На відміну від підстав як фактів, передбачених законом і породжуючих відповідне цивільно-правове явище (зобов'язання з відшкодування завданої шкоди), умовами визнаються **ознаки**, якими ці підстави характеризуються і які випливають із закону. Тому не випадково дослідники їх визначають як нормативні вимоги, яким у кожному конкретному випадку має відповідати підстава (юридичний факт) і за відсутності яких не можуть виникати відповідні правовідносини, оскільки цей факт не набуває значення юридичного [34].

Як уже зазначалося, в зобов'язаннях з відшкодування шкоди їх породжуючим фактом є протиправна поведінка (дія, бездіяльність) — завдання майнової (матеріальної) або завдання моральної шкоди іншій особі. У деяких випадках обов'язок відшкодувати завдану шкоду виникає за наявності вини в поведінці заподіювача шкоди. В інших — для визначення обов'язку з відшкодування шкоди слід враховувати правила спеціального закону. Інколи обов'язок з відшкодування шкоди може виникати незалежно від вини і навіть без вини заподіювача шкоди. З урахуванням цього умови виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди поділяються на дві групи: **загальні спеціальні.**

До загальних умов виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди належать: а) шкода; б) протиправність поведінки заподіювача шкоди; в) наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника та її результатом — шкодою; г) вина заподіювача шкоди.

Зазначені умови визнаються загальними тому, що їх наявність необхідна в усіх випадках завдання шкоди для позитивного вирішення питання щодо її відшкодування, за винятком тих, стосовно яких закон встановлює спеціальні вимоги, розширюючи чи обмежуючи перелік зазначених умов (наприклад, у разі завдання ядерної шкоди закон встановлює межі відшкодування завданої шкоди незалежно від вини оператора ядерної установки).

Шкода як загальна умова виникнення зобов'язання з її відшкодування визнається такою з тієї причини, що у разі її відсутності питання про її відшкодування не виникне. Мабуть тому деякими авторами шкода визнається як підстава деліктної відповідальності, мовляв, якщо вочевидь наявність шкоди, то некоректно вести мову, що вона (шкода) є умовою відповідальності за неї [35].

Тлумачення шкоди як підстави виникнення зобов'язання з її відшкодування вбачається уразливим, оскільки воно призводить до ототожнення шкоди як результату протиправної поведінки правопорушника з самою його поведінкою — завданням шкоди. Завдання шкоди як юридичний факт, породжуючий право потерпілого вимагати її відшкодування, і обов'язок правопорушника це відшкодування здійснити, безумовно, пов'язані між собою, але вони не тотожні.

Шкодою є одна з умов виникнення обов'язку з її відшкодування і вона означає **сукупність несприятливих** для особи, якій вона завдана, **особистих немайнових, а також майнових наслідків, що виникли у разі порушення суб'єктивних цивільних прав фізичної або юридичної особи.**

Відповідно до ч. 1 ст. 1166 та ч. 1 ст. 1167 ЦК підлягає відшкодуванню як майнова, так і моральна

шкода, якщо вона була завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю фізичній або юридичній особі. Тому можна зробити висновок, що загальне поняття шкоди є збиральним і за своїм обсягом воно торкається як особистої немайнової, так і майнової сфер потерпілого, тобто його немайнових та майнових благ, ушкоджених унаслідок дій чи бездіяльності з боку інших осіб.

Майновою визнається шкода, яку можна оцінити у грошовому еквіваленті. При її відшкодуванні спрацьовує принцип повного відшкодування.

Так, зокрема, якщо шкода була завдана здоров'ю фізичної особи (її немайновим благам), то її майновий характер полягатиме у втраті заробітної плати (інших доходів), у витратах на придбання ліків, протезування, санаторно-курортне лікування тощо. Так само і при поширенні відомостей про суб'єкта підприємництва, що принижують його честь і ділову репутацію, можуть мати місце майнові наслідки (за недовіри чи сумнівів у добросовісності було відмовлено у наданні позики чи в укладенні іншого очікуваного потерпілим договору тощо). Особливістю завданої у наведених випадках шкоди є те, що у повному обсязі вона відшкодовується лише у тій її частині, яка стосується майнових втрат. При позбавленні фізичної особи таких належних їй благ, як життя чи здоров'я, ціль їхнього відновлення стає неможливою.

Що стосується шкоди, завданої майну потерпілого, то її суть полягає у вартісному зменшенні майнової сфери потерпілого внаслідок пошкодження або знищення належного йому майна, а її відшкодування здійснюється на засадах вартісно-еквівалентних і воно може збігатися з розміром вартості того, що було потерпілим втрачено. З урахуванням обставин справи суд за вибором потерпілого може зобов'язати особу, яка завдала шкоди майну, відшкодувати її в **натурі** (передати річ того ж роду і такої ж якості, полагодити пошкоджену річ тощо) або відшкодувати збитки у повному обсязі (ч. 1 ст. 1192 ЦК).

Розмір збитків, що підлягають відшкодуванню потерпілому, визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи або виконання робіт, необхідних для відновлення пошкодженої речі.

Майнова шкода як умова зобов'язання з її відшкодування виступає і мірою обов'язку відповідальної за шкоду особи. Інакше кажучи, розмір відшкодування, право на яке має потерпілий, визначається розміром завданої його майну шкоди.

Майнова шкода, як про це свідчать положення ст. 1192 ЦК, тісно пов'язана зі збитками. Останніми, за переважною думкою цивілістів, визнається **грошове** вираження майнової шкоди. З цього приводу необхідно, однак, наголосити, що при визначенні збитків, яких зазнав потерпілий внаслідок завдання шкоди його майну, слід керуватися правилами, встановленими ч. 2 ст. 22 ЦК, відповідно до якої збитками є: а) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або повинна зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); б) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Шкода, яку неможливо оцінити у грошовому еквіваленті, вважається **немайновою** або, що те ж саме, **моральною**.

Інститут відшкодування моральної шкоди для вітчизняного законодавства є відносно новим. За часів колишнього Союзу РСР компенсація моральної шкоди не визнавалася. Вважалося, що потерпілий у разі завдання йому немайнової шкоди міг вимагати відповідного покарання завдавача цієї шкоди.

В актах законодавства радянських часів категорія «моральна шкода» вперше з'явилася в Основах кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік від 25 грудня 1958 р[36], відповідно до ст. 24 яких потерпілим визнавалася особа, якій злочином заподіяно **моральну**, фізичну або майнову шкоду. Зазначене положення невдовзі було відтворено Кримінально-процесуальним кодексом України

(ч. 1 ст. 49) від 28 грудня 1960 р. та аналогічними кодексами інших колишніх союзних республік. Щоправда, введення в законодавчу термінологію поняття «моральна шкода» зовсім не означало законодавчого вирішення питання стосовно відшкодування цієї шкоди. І цивільний позов у кримінальній справі міг бути пред'явлений до обвинуваченого лише з приводу відшкодування матеріальної шкоди (статті 28,5 0 КПК).

Слід, однак, зазначити, що радянське законодавство до певного часу, хоч і не передбачало безпосереднього відшкодування саме моральної шкоди, в той же час воно містило норми, спрямовані не тільки на відшкодування матеріальної шкоди, а й на задоволення особистих немайнових інтересів потерпілого. Так, відповідно до п. 18 Правил відшкодування підприємствами установами і організаціями шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з їх роботою від 22 грудня 1961 р., якщо подальше використання потерпілого на попередній роботі стало неможливим внаслідок каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я, адміністрація на прохання потерпілого зобов'язана була забезпечити за рахунок підприємства (установи, організації) навчання його новій професії відповідно дорекомендації лікарняно-трудової експертизи². У даному разі йдеться не стільки про відшкодування потерпілому майнової шкоди, скільки про задоволення бажання потерпілого отримати нову професію.

Уперше норма стосовно **компенсації моральної шкоди** була включена в Закон Союзу РСР «Про засоби масової інформації»³. Змісту поняття моральної шкоди цей Закон не розкривав. Певний крок у цьому напрямі був зроблений прийнятими 31 травня 1991 р. Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік [37], якими визначалася моральна шкода як фізичні або моральні страждання.

У зв'язку з припиненням існування Союзу РСР зазначені Основи на території України не набрали чинності. Однак їх основна ідея щодо поняття моральної шкоди була сприйнята спочатку судовою правозастосовчою практикою України, а пізніше і новим ЦК України.

Під моральною шкодою розуміються втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, завданих фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Моральна шкода полягає: а) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; б) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; в) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; г) у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи (ч. 2 ст. 23 ЦК).

З наведених законоположень можна зробити висновок, що моральна шкода – це фізичні або душевні страждання, завдані фізичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю (ч. 1 ст. 1167 ЦК), якими порушуються її особисті немайнові права або які посягають на належне фізичній особі майно, а також приниження честі, гідності, ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Звідси можна зробити висновок, що сама по собі моральна шкода немайнова і полягає в негативних наслідках, що можуть мати місце в особистій немайновій сфері потерпілого. При цьому зазначені наслідки можуть виникати не тільки у разі ушкоджень немайнових благ (здоров'я, честі, гідності, ділової репутації тощо), а й у зв'язку із знищенням чи пошкодженням належного фізичній особі майна, яке для неї мало значну особисту цінність, скажімо, як пам'ять про близьку людину. Суттєвим тут є також те, що зазначена шкода може полягати у посяганні на немайнові блага, безпосередньо належні не тільки самому потерпілому, а й членам його сім'ї чи близьким родичам, у зв'язку з чим потерпілий зазнає душевних страждань.

Незважаючи на те, що моральна шкода є немайною, відшкодування її здійснюється грішми або іншим майном, незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню (частини 3, 4 ст. 23 ЦК).

У зв'язку з цим виникає запитання: якщо законодавець використовує в нормах поняття «майнова

шкода» та «моральна шкода», то чи не йдеться при цьому про два різновиди наслідків одного і того ж правопорушення, чи йдеться все ж таки про єдину категорію, охоплюючу як майнову, так і немайнову (моральну) шкоду?

Відповідаючи на поставлене запитання, слід зазначити, що за логікою гл. 82 ЦК, названої «Відшкодування шкоди», два поняття — майнова шкода і шкода моральна підпорядковані загальному поняттю «шкода», усередині якого вони не ототожнюються, оскільки відображають різні грані можливого, але для потерпілого завжди негативного наслідку дій чи бездіяльності причетних до його настання суб'єктів права (заподіювачів шкоди). Тому шкода як одна із загальних умов виникнення деліктного зобов'язання – категорія збиральна, охоплює два різновиди втрачених потерпілим благ. У рамках загального поняття «шкода» підставою для розмежування його складових є також конституційні положення про те, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування **матеріальної та моральної шкоди**, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56 Конституції), що у разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням (ст. 62 Конституції).

Стосовно **протиправності** поведінки суб'єкта права, відповідального за завдану майнову чи моральну шкоду, як умови виникнення обов'язку з відшкодування завданої шкоди, слід зазначити, що завдання шкоди — явище завжди негативне. З цього, однак, не випливає, що будь-яка завдана шкода породжує зобов'язання з її відшкодування.

Покладення обов'язку відшкодувати завдану майнову чи моральну шкоду може мати місце лише за умови, коли шкода була викликана **протиправною** поведінкою відповідальної за неї особи. На протиправність поведінки особи, що завдала шкоди, як на умову настання обов'язку з відшкодування вказують статті 1188, 1167 ЦК, зазначаючи при цьому, що шкода, завдана **неправомірними** діями, відшкодовується у випадках, встановлених цим Кодексом та іншим законом. Отже, відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, є винятком із загального правила про відшкодування протиправно завданої шкоди.

В актах цивільного законодавства відсутнє визначення поняття протиправності. Однак зрозуміло, що протиправною завжди стає поведінка, якщо суб'єкт права порушує встановлену нормою права заборону. Наприклад, забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя (ч. 4 ст. 281 ЦК), вимагати та подавати за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз та методи лікування фізичної особи (ч. 2 ст. 286 ЦК) тощо. Поряд з цим необхідно зазначити, що протиправність поведінки не вичерпується порушенням встановлених правовими нормами заборон. Вона супроводжується також порушенням охоронюваних законом суб'єктивних прав потерпілого. Такими суб'єктивними правами можуть бути абсолютні права потерпілого: особисті немайнові права (статті 269 – 271 ЦК), право власності (статті 316, 317, 319 ЦК), право інтелектуальної власності (ст. 423 ЦК) тощо. Тому, скажімо, позбавлення власника права власності на майно буде протиправним не тільки тому, що тим самим здійснюється порушення правової норми (ч. 1 ст. 391 ЦК), а й тому, що такою дією порушується суб'єктивне право власника на майно.

Таким чином, протиправною поведінкою, з якої виникає обов'язок відшкодувати завдану нею шкоду, є поведінка, якою порушується право як в об'єктивному його значенні, так і суб'єктивне право потерпілого.

Існує три **форми** протиправної поведінки, внаслідок якої може бути завдана шкода: а) **рішення**; б) **дії**; в) **бездіяльність**.

Рішення і дії як форми вияву протиправної поведінки значною мірою збігаються, оскільки вони виражають певну активність, здійснювану суб'єктом права діяльністю. Відмінність між ними полягає у тому, що рішення – це різновид активних дій, які здійснюються суб'єктами права (наприклад, державними органами чи органами місцевого самоврядування, їх службовими чи посадовими особами

або відповідним органом юридичної особи тощо), підлягають відповідному зовнішньому оформленню, завдяки чому вони стають придатними для правозастосування. Неправомірними визнаються рішення, видані всупереч актам законодавства або з перевищенням меж повноважень, унаслідок яких піддаються ушкодженню належні іншим особам особисті немайнові та (або) майнові блага. У більшості випадків рішення приймаються органами влади, місцевого самоврядування, юридичної особи, їх посадовими і службовими особами, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами.

Зовнішній вияв протиправної поведінки цілком можливий **діями**, вчинюваними і без їхнього спеціального оформлення (наприклад, знищення чужого майна, крадіжка тощо).

Протиправній дії як формі протиправної поведінки відповідає юридичний обов'язок утримуватися від здійснення посягань на встановлені нормами права заборони та на охоронювані законом суб'єктивні права інших осіб. При зазначеній формі протиправної поведінки особа здійснює саме ту дію, яку не повинна була здійснювати. Цією дією порушується обов'язок, встановлений правовою заборonoю.

Як зазначав В. М. Горшеньов, реалізація правової заборони відбувається не тоді, коли вона порушена і викликала відповідну реакцію з боку органів держави або інших уповноважених суб'єктів, а коли люди у повсякденному житті не вчинюють дії, поступки, стосовно яких у праві існують відповідні заборони[38].

Навпаки, протиправній **бездіяльності** як формі протиправної поведінки відповідає юридичний обов'язок активної форми — вчинювати суспільно необхідні дії. Якщо неправомірність дії полягає у тому, що особа проявляє заборонену поведінку, то при бездіяльності особа не вчинює дії, до якої ця особа була зобов'язана. Так, наприклад, бездіяльністю, що матиме неправомірний характер, буде поведінка капітана судна у випадку, передбаченому ст. 59 Кодексу торговельного мореплавства України, коли він **зобов'язаний**, якщо це не створить серйозної загрози для судна і осіб, які перебувають на ньому: а) подати допомогу будь-якій виявленій у морі особі, якій загрожує загибель; б) прямувати з найбільшою швидкістю на допомогу гинучим, якщо йому повідомлено, що вони потребують допомоги, і якщо на такі дії з його боку можна розумно розраховувати.

Протиправність поведінки суб'єкта права, що обумовлює настання на стороні потерпілого шкоди, виключається, і відшкодуванню ця шкода не підлягає, якщо вона була завдана: а) при належному здійсненні особою своїх професійних обов'язків; б) при здійсненні права; в) за згодою самого потерпілого; г) у стані крайньої необхідності; д) передбаченим законом вилученням майна із володіння особи.

Здійснення певних професійних обов'язків, обумовлених службовим становищем деяких фізичних осіб, інколи, дійсно, супроводжується із завданням майнової шкоди. У таких випадках відповідна особа стає «уповноваженою на завдання шкоди». Так, наприклад, пожежники зобов'язані гасити пожежу і водночас уповноважені знищувати майно, яке може сприяти розповсюдженню вогню.

Завдання шкоди при здійсненні прав визнається правомірним і завдана шкода не підлягає відшкодуванню у випадках, передбачених законом. Найбільш яскравим прикладом цього є завдання шкоди при здійсненні особою права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі (ч. 1 ст. 1169 ЦК). Завдання шкоди за межами необхідної оборони набуває характерної протиправної дії і шкода підлягає відшкодуванню особою, яка її завдала[39].

Не визнається протиправним завдання шкоди у випадках, передбачених законом, **за згодою самого потерпілого** (наприклад, у разі донорства крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин). У той же час фізична особа не може бути позбавлена життя (ч. 2 ст. 281 ЦК). Тому неправомірним визнається задоволення прохання хворої людини про прискорення її смерті будь-якими діями.

Правомірними визнаються дії, **вчинені у стані крайньої необхідності** (ст. 1171 ЦК). Відповідно до ч. 1 ст. 1171 ЦК стан крайньої необхідності означає ситуацію, коли шкода завдається особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами. Поняття крайньої необхідності розкрито у названій статті. Воно переважно збігається з ідентичним поняттям, визначеним у ст. 39 КК України. Однак, якщо кримінальна відповідальність за шкоду, завдану охоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, не настає, то цивільний обов'язок з відшкодування цієї шкоди може бути покладено на особу, яка її завдала. Крім того, на відміну від Кримінального кодексу Цивільний кодекс не обмежує кола дій, що підпадають під це поняття, умовою про неприпустимість перевищення меж крайньої необхідності.

Що ж стосується правомірності завдання шкоди у разі передбаченого законом **вилучення майна із володіння його власника**, то йдеться про застосування до особи позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкції за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, передбачених законом (ч. 1 ст. 354 ЦК). Зокрема, конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині Кримінального кодексу. Вона полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого (ст. 59 КК).

Для виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди наявність самої шкоди і протиправної поведінки (дії, бездіяльності) матиме значення тільки тоді, якщо між ними існує зв'язок, що має назву **причинного**.

Причинний зв'язок – категорія філософська. Нею позначаються існуючі у природі і суспільстві явища, серед яких одні виступають причиною, а інші – наслідком цих причин. **Юридична** суть причинного зв'язку розкривається у самому законі і полягає у тому, що **неправомірно завданамайнова та моральна шкода відшкодовується особою, яка її завдала** (ч. 1 ст. 1166, ч. 1 ст. 1167 ЦК). Звідси випливає, що з'ясувати і встановити причинний зв'язок завжди означає дослідження того, наслідком чієї саме поведінки (дії чи бездіяльності) стало ушкодження належних потерпілому й охоронюваних законом особистих немайнових, а також майнових благ, чією саме поведінкою викликані особисті немайнові чи майнові втрати потерпілого. Від правильної відповіді на це питання залежатиме визначення суб'єкта права, на якого тільки й може бути покладений обов'язок з відшкодування завданої його поведінкою шкоди.

Тому зв'язок між протиправною поведінкою заподіювача і шкодою має бути **юридично** значущим. Таким він може стати тільки тоді, коли він вказуватиме на причетність до появи шкоди на стороні потерпілого дієздатного конкретного суб'єкта права. Наприклад, смерть фізичної особи може настати з різних причин і будь-коли з нею пов'язуються, щонайменше: а) витрати на поховання померлого та на спорудження надгробного пам'ятника; б) позбавлення непрацездатних осіб одержуваного ними від померлого за його життя відповідного утримання; в) страждання осіб у зв'язку зі смертю рідної чи близької їм людини. Однак зазначені втрати, хоч і мали місце, але питання стосовно їх компенсації не завжди може бути вирішене на користь осіб, що ці втрати понесли. Наприклад, без відшкодування залишатимуться втрати, викликані природною смертю фізичної особи.

Навпаки, якщо смерть стала наслідком неправомірної поведінки іншої особи, яка завдала потерпілому шкоди, вона підлягає відшкодуванню за рахунок правопорушника (статті 1200 – 1202 ЦК).

Першочергове значення завжди має визначення прийомів виявлення юридично значущого причинного зв'язку, необхідного і достатнього для притягнення порушника до відповідальності. Для досягнення такої цілі у правозастосовчій практиці використовуються не тільки юридичні знання і досвід юридичної практики, а й знання у сферах інших наук, висновки експертів тощо.

Особливістю причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і завданою шкодою є те, що інколи вона може складатися із декількох ланок, безпосередньо пов'язаних між собою в один ланцюжок. Так, наприклад, при відшкодуванні шкоди, завданої малолітньою особою, необхідно

з'ясувати, чи існує зв'язок між завданою шкодою і поведінкою малолітньої особи, а також, чи існує зв'язок між поведінкою малолітньої особи і поведінкою осіб, зобов'язаних завдану шкоду відшкодувати (батьків, усиновлювачів, опікуна чи іншої фізичної особи, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи). Адже останні можуть бути звільнені від обов'язку відшкодувати завдану малолітнім шкоду, якщо ними буде доведено, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою (ч. 1 ст. 1178 ЦК).

У будь-яких випадках причинний зв'язок між шкодою і неправомірною поведінкою відповідальної за цю шкоду особи є об'єктивною умовою, за наявності якої у сукупності з іншими можливе стягнення з відповідача відшкодування зазначених потерпілим втрат. Тому буде завжди помилкою шукати причинний зв'язок між шкодою і **виною** правопорушника. Як об'єктивне явище, причинний зв'язок не залежить від волі та свідомості заподіювача шкоди. Навпаки, вина завжди перебуває в площині цієї волі

Таким чином, **вина** як умова виникнення обов'язку з відшкодування шкоди в обсязі «генерального делікту» є елементом, що має суб'єктивне значення.

Проблема вини у цивільному праві завжди була і залишається однією з найбільш актуальних, складних, а тому дискусійних. Тривалий час її понятійна суть визначалася як **психічне ставлення** особи до протиправної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу чи необережності. Таке визначення поняття вини мало загальноправовий характер і таке її розуміння сприймалося більшістю дослідників і правозастосовчою практикою безвідносно до того, в межах якої правової сфери (приватно-правової чи публічно-правової) оцінювалась суб'єктивна сторона поведінки правопорушника. Таке визначення поняття вини здобуло закріплення у ст. 23 КК.

У цивілістичних дослідженнях останніх років уявлення про вину як про психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої законом як протиправної, та її наслідків викликало деякі сумніви. Наприклад, російський вчений В. В. Вітрянський визначення поняття вини в наведеному її трактуванні оцінює як некорисне^[40], практично даремне. Вирішувати питання про вину та невинуватість необхідно шляхом аналізу ставлення особи до своїх справ та обов'язків^[41]. Додамо, що концепція вини як психічного ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її шкідливих наслідків стає найбільш уразливою при її застосуванні до юридичної особи, відповідальної за завдану потерпілому шкоду. Досить важко, якщо взагалі можливо, оцінювати суб'єктивну сторону поведінки юридичної особи крізь призму її **психічного ставлення** до своїх дій (бездіяльності) і їх негативних наслідків (наприклад, коли всупереч ст. 19 Закону «Про охорону праці»³, власник не організовує за свої кошти проведення попереднього (при прийнятті на роботу) і періодичних (протягом трудової діяльності) медичних оглядів працівників, зайнятих на важких роботах, роботах із шкідливими чи небезпечними умовами праці або таких, де є потреба у професійному доборі, а також щорічного медичного огляду осіб віком до 21 року, внаслідок чого своєчасно не виявлене професійне захворювання останніх набуває характеру невилікованого, а стан здоров'я працівника — невідновлюваним). У даному чи аналогічних інших випадках визначального значення набудатиме не саме психічне ставлення власника підприємства до виконання свого обов'язку, а наявність чи відсутність зовнішнього вияву його волі, спрямованої на виконання цього обов'язку (наприклад, наявність чи відсутність відповідного наказу, адресованого працівникам щодо проходження ними професійного медогляду, за невиконання якого власник набуває права притягнути працівника, який ухиляється від проходження обов'язкового медичного огляду, до дисциплінарної відповідальності (ч. 2 ст. 19 Закону «Про охорону праці»).

З об'єктивної сторони така бездіяльність роботодавця матиме протиправний характер, а з суб'єктивної — характеризуватиметься відсутністю залежного від повноважних органів юридичної особи зовнішнього вияву її обов'язкової власної волі.

Те саме можна сказати і стосовно оцінки суб'єктивної (вольової) сторони поведінки фізичної особи. Її психічний стан може характеризуватися **байдужістю** (притупленням або цілковитою втратою інтересу

до інших людей) або **легковажністю** (полегшеним чи спрощеним ставленням до своїх висловлювань, дій, поведінки[42]). Однак останні не матимуть юридичного значення, доки не буде їх зовнішнього вияву. Визначальним тут є не стільки ставлення до своєї протиправної поведінки, скільки упущення суб'єктом права (свідоме чи несвідоме, умисне чи необережне) з-під власної волі і контролю за цією поведінкою, сприйнятою оточенням як негативне і шкідливе. Сприйняття оточенням поведінки суб'єкта права відображається в обраних оточенням формах реагування на сприйняту поведінку в доказах її негативного вияву.

Не випадково тому, на відміну від кримінального права, де презюмується відсутність вини (особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду — ч. 2 ст. 2 КК), цивільне законодавство виходить із принципу презумпції вини: особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини (ч. 2 ст. 1166 ЦК). Невинуватою ж особа визнається, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (ч. 1 ст. 614 ЦК). Відсутність своєї вини доводить особа, яка завдала шкоди.

На відміну від кримінального права, мірою цивільного обов'язку з відшкодування завданої шкоди є розмір цієї шкоди, а не характер і ступінь вини боржника.

Крім того, обов'язок з відшкодування шкоди може бути покладений не тільки на особу, безпосередніми діями якої ця шкода була завдана, а й на інших осіб, вина яких презюмується (наприклад, батьків малолітньої особи, що завдала шкоди — ч. 1 ст. 1178 ЦК).

Виходячи з наведеного, **вину** як одну з умов виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди **можна визначити як намірене чи ненамірене, але завжди залежне від волі та свідомості суб'єкта права його власне ставлення до вжиття чи невжиття заходів запобігання зовнішньому прояву своєї поведінки, яка є протиправною і шкідливою для особистих немайнових чи майнових благ, належних оточенню.**

Наведене визначення поняття вини в зобов'язаннях з відшкодування шкоди асоціюється з відомою цивілістичній теорії деліктоздатністю, тобто здатністю суб'єкта права бути відповідачем (боржником) за завдану шкоду. Не визнаються тому деліктоздатними, наприклад, особи, визнані судом недієздатними (статті 39, 1184 ЦК) та малолітні особи (ч. 3 ст. 31, ч. 1 ст. 1184 ЦК).

Залежно від того, яким саме чином особа керувала своєю поведінкою чи ставилася до її зовнішнього вияву, у зобов'язаннях з відшкодування шкоди існують дві форми вини: **умисел і необережність.**

Щоправда, для покладення на особу, відповідальну за шкоду, обов'язку з її відшкодування, особливого значення не має сама форма вини цієї особи. Завдана нею шкода підлягатиме відшкодуванню будь-коли, за винятком випадків, коли вона доведе, що шкоди було завдано **не з її вини.**

Однак визначення кожної із форм вини у зобов'язаннях із відшкодування шкоди необхідне. Його практичне значення полягає, наприклад, у тому, що шкода, завдана потерпілому внаслідок його **умислу**, не відшкодовується (ч. 1 ст. 1193 ЦК).

Форм умислу цивільне законодавство не визначає. Виходячи з того, що свідомість і воля суб'єкта права – чи не найважливіші регулятори його поведінки, умисел як форма його вини завжди відображає наявність у особи відповідного бажання, цілеспрямованого наміру. Наприклад, певне бажання і ціль може переслідуватися потерпілим при здійсненні ним суїциду (самогубства).

У поведінці особи, яка завдала шкоди, умисел – явище порівняно рідкісне, хоч і цілком можливе. Спрямованість дій до завдання шкоди матиме місце, зокрема, при перевищенні меж самозахисту, коли особа, перебуваючи під впливом почуття помсти, завдає шкоди родичам правопорушника, від

протиправного посягання з боку якого довелося оборонятися.

Що стосується форм вини потерпілого, то у зобов'язаннях із відшкодування шкоди врахуванню підлягає і його власна **необережність**, але не будь-яка, а **необережність**, що визнається **грубою**. Будь-яка необережність характеризує поведінку особи з точки зору відповідного ступеня необачливості, байдужості чи легковажності в ставленні потерпілого до зовнішнього вияву власної поведінки. Загальні ознаки **грубої необережності** потерпілого вбачаються в положеннях ч. 2 ст. 1193 ЦК. Це: а) необережність, яка сприяла виникненню шкоди; б) необережність, яка сприяла збільшенню шкоди, завданої потерпілому. Так, при розгляді однієї із цивільних справ судом було встановлено, що потерпілий (позивач у справі) перед тим, як скористатися найнятою автомашиною, з водієм розпив спиртні напої, їдучи у машині як пасажир, у дорозі йому були завдані тілесні ушкодження внаслідок допущеної з вини водія дорожньо-транспортної пригоди. Суд обґрунтовано визнав, що в поведінці потерпілого були ознаки грубої необережності, за причини якої розмір належного йому відшкодування було зменшено.

Найчастіше необережність потерпілого враховується при так званій змішаній відповідальності, коли появі шкоди сприяла не тільки вина особи, яка завдала шкоди, а й груба необережність потерпілого.

Важливо зазначити, що наявність грубої необережності потерпілого не звільняє повністю заподіювача шкоди від обов'язку її відшкодування, а, за загальним правилом, може тягнути лише зменшення розміру відшкодування. Винятки із цього правила можуть бути встановлені лише законом. Наприклад, Закон України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» передбачає, що оператор ядерної установки може бути звільнений від обов'язку відшкодувати шкоду за рішенням суду, якщо буде доведено, що потерпілому була завдана шкода внаслідок його грубої необережності (наприклад, у випадку, коли потерпілий самочинно проникає на охоронюваний радіаційно небезпечний об'єкт, де отримує небезпечну дозу іонізуючого випромінювання).

Вина потерпілого не враховується у разі відшкодування додаткових витрат (ст. 1195 ЦК), у випадках відшкодування шкоди, завданої смертю годувальника (ст. 1200 ЦК) та у разі відшкодування витрат на поховання (ст. 1201 ЦК). У зазначених випадках ідеться не про відшкодування витрат, причинно обумовлених протиправною та винною поведінкою особи, яка зазнала шкоди, а поведінкою особи, яка до цих витрат призвела.

Слід також зазначити, що вина як умова виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди не є абсолютною. У низці випадків обов'язок з відшкодування шкоди законом покладається на відповідального за цю шкоду суб'єкта права незалежно від вини, тобто і за її відсутності (наприклад, відшкодування шкоди, завданої органом публічної влади чи його посадовою або службовою особою, незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду тощо). В усіх інших випадках для виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди необхідна наявність зазначених вище загальних умов у їх сукупності.

§ 3. Відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист

Відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Одним із засобів реалізації цього конституційного права є **самозахист**, яким визнається застосування особою засобів **протидії**, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 19 ЦК).

Інститут відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист (ч. 1 ст. 1169 ЦК), суттєво змінив і розширив існуючу раніше норму ст. 444 ЦК 1963 р., відповідно до якої не підлягала відшкодуванню шкода, завдана у межах необхідної оборони. Остання за новим ЦК розглядається лише як один із можливих способів здійснення особою належного їй права на самозахист від протиправних посягань.

Зрозуміло, що за визначених вище обставин питання щодо відшкодування шкоди не виникає. Проте ситуація зміниться, якщо межі здійснення особою свого цивільного права на самозахист від порушень і протиправних посягань або межі необхідної оборони будуть перевищені. У такому випадку, як це впливає із змісту ч. 1 ст. 1169 ЦК, питання стосовно відшкодування шкоди виникне, а його позитивне вирішення відбудеться за рахунок особи, яка оборонялася, але при цьому вийшла за межі дозволеного (наприклад, за межі необхідної оборони). Такі дії стають неправомірними і причинно обумовлена ними шкода складає підставу для виникнення обов'язку з її відшкодування на користь особи, від якої відповідач перед тим захищався (оборонявся). Постає запитання: де пролягає межа, переступивши яку самозахист перетворюється у протиправну поведінку?

Пряма відповідь на поставлене запитання в актах цивільного законодавства відсутня. Визначаючи самозахист як застосування особою засобів протидії, які не суперечать законові та моральним засадам суспільства, закон вимагає, щоб способи самозахисту відповідали змісту права, що порушене, а також характерові дій, якими це право порушене, і наслідкам, спричиненим цим порушенням. Однак способи самозахисту можуть обиратися самою особою (ст. 19 ЦК).

Для визначення юридичних меж самозахисту цивільних прав важливо мати на увазі, які саме способи можуть бути обрані особою для його здійснення.

Слід погодитися з думкою російського вченого В. П. Грибанова, що такими способами можуть бути: а) **превентивний**; б) **активно-оборонний**^[43].

Заходи превентивного характеру застосовуються, як правило, власником або володільцем майна для забезпечення його охорони. Саме по собі забезпечення власником або володільцем охорони свого майна законові не суперечить і за межі здійснення цивільних прав, передбачених ст. 13 ЦК, не виходить.

Цілком правомірним є використання превентивного способу для цілей самозахисту, наприклад, із застосуванням засобів техніки, зокрема, пристроїв відеоспостереження, сигналізаційного обладнання помешкання чи іншого об'єкта. Однак існує одне застереження, яке у даному разі має істотне значення. Не допускається дія особи, яка хоч і спрямована на охорону власного майна, однак за своїм характером містить намір особи завдати шкоди іншій особі чи майну іншого власника або зловживання правом в інших формах (ч. 3 ст. 13 ЦК).

Інколи, здійснюючи право на самозахист превентивними заходами, особа створює небезпеку завдання шкоди іншим особам, причому необов'язково тим, що вчиняють протиправні посягання. Наприклад, власник у цілях охорони свого майна, розташованого на присадибній земельній ділянці, огорожує ділянку колючим дротом і пропускає через огорожу електричний струм. Стає очевидним, що застосування такого способу «охорони» майна містить ознаки наміру завдання шкоди будь-якій іншій особі, її майну, наприклад, тварині, яка може випадково торкнутися такої огорожі.

Очевидно, що подібні дії ніякими межами самозахисту не охоплюються. Вони протиправні і неприпустимі. У разі настання шкідливих наслідків вони, безумовно, стануть підставою для виникнення обов'язку з ліквідації цих наслідків шляхом відшкодування завданої шкоди.

Що стосується **активно-оборонних** способів самозахисту цивільних прав, то найбільш яскравим прикладом одного із них є **необхідна оборона**, про яку згадує ч. 1 ст. 1169 ЦК.

Уперше категорія «**необхідна оборона**» була введена у цивільне законодавство у 1963 р., коли був прийнятий другий Цивільний кодекс України, який набрав чинності з 1 січня 1964 р. Однак визначення її поняття в актах цивільного законодавства завжди було відсутнє. Мабуть тому в цивілістичній літературі при визначенні поняття необхідної оборони використовується відповідна норма кримінального законодавства.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 36 КК **необхідною обороною** визнаються дії, вчинені з метою захисту

охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заволодіння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Таким чином, інститут необхідної оборони може бути охарактеризований як комплексний, що має як цивільно-правове, так і кримінально-правове (приватно-правове і публічно-правове) значення.

Однак застосування поняття необхідної оборони у приватно-правовій та публічно-правовій сферах ще не означає абсолютної тотожності його змісту для кожної сфери. Якщо кримінальне законодавство визнає необхідною обороною протидію **суспільно небезпечному посяганням** (ч. 1 ст. 36 КК), тобто посяганням, що має ознаку злочину (ч. 1 ст. 11 КК), то з цивільно-правової точки зору необхідною буде також оборона від будь-яких інших протиправних посягань на охоронювані законом суб'єктивні права та інтереси особи, що обороняється, які до складу передбачених КК злочинів не належать (наприклад, протидія самовільному будівництву споруди на земельній ділянці, належній особі, що обороняється). Крім того, якщо кримінальна відповідальність особи, яка обороняється, настає лише за умисне вбивство та за умисне заповідання тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони (ч. 3 ст. 36, статті 118, 124 КК), то цивільно-правовий обов'язок відшкодувати завдану шкоду настане будь-коли, якщо обрана особою, що захищалася від протиправного посягання, протидія виходила за межі необхідної оборони.

Закон не встановлює меж, переступивши які оборона перестає бути необхідною. Вбачається, що перевищенням меж необхідної оборони можуть бути визнані такі дії особи, яка обороняється, що розпочалися як адекватна протидія протиправному посяганням з боку іншої особи і не були призупинені в момент припинення посягання або коли така протидія була ще більш небезпечною, ніж саме посягання.

Так, наприклад, суд визнав перевищенням меж необхідної оборони громадянином К., який під час бійки вдарив ножом у груди М. і вбив його. Сталося це за таких обставин. Потерпілий М., скориставшись моментом, коли К. заправляв у чоботи штани, сильно вдарив його ногою в обличчя, на що К. відповів смертельним ударом у М. ножом. Суд дійшов висновку, що потреба у К. негайно відвернути посягання на його життя з боку потерпілого М. дійсно виникла. Однак застосування ним ножа проти М. у даній обстановці не викликалось необхідністю, оскільки М. посягав на нього неозброєним [\[44\]](#).

Перевищенням меж необхідної оборони може бути визнане також завдання особі, яка нападає, шкоди, явно не співрозмірної з небезпечністю посягання (наприклад, завдання шкоди смертю особи, яка вчинила замах на крадіжку чужого майна). У деяких випадках матиме значення відповідність завдання шкоди нападаючому тій обстановці, в якій напад був вчинений (наприклад, вбивство особи, яка проникла на охоронюваний об'єкт, пострілом охоронця без попередження).

Межі, за якими оборона стає перевищеною, завжди визначаються судом залежно від конкретних обставин і характеру посягань. Проте у всякому разі, коли межі необхідної оборони були перевищені і внаслідок цього завдана шкода особі, яка перед тим чинила посягання на особу, що змушена була захищатися, повинна відшкодуватися особою, діями якої межі необхідної оборони були перевищені.

У зв'язку з цим постає запитання: у якому розмірі має бути відшкодована шкода у разі, коли мало місце перевищення меж необхідної оборони?

При вирішенні цього питання необхідно враховувати, що поведінка потерпілого у даному разі була спровокована посяганням його як нападаючої особи. Поведінка нападаючого за своїм характером протиправна і за своєю зовнішньою подібністю може сприйматися як вияв відомого тільки нападаючому протиправного наміру. За таких обставин навряд чи можна говорити про можливість повного відшкодування шкоди, завданої при перевищенні меж необхідної оборони. Вина потерпілого у даному разі цілком очевидна, тому і відшкодування шкоди має бути співрозмірним із ступенем цієї

вини.

§ 4. Відшкодування юридичною або фізичною особою шкоди, завданої їхнім працівником чи іншою особою

Правовою підставою виникнення зобов'язання юридичної або фізичної особи відшкодувати шкоду, завдану їхнім працівником чи іншою особою, є ст. 1172 ЦК. Передбачається кілька можливих ситуацій, коли зазначене зобов'язання може виникнути: а) коли шкода була завдана найнятим юридичною або фізичною особою працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків; б) коли шкода була завдана іншій особі підрядником, що діяв за завданням замовника; в) коли шкода була завдана учасником (членом) підприємницького товариства або кооперативу під час здійснення ним підприємницької діяльності або іншої діяльності від імені товариства чи кооперативу.

Загальною ознакою зобов'язань, що виникають у зазначених вище випадках, є те, що всі вони характеризуються багатосуб'єктністю. У кожному із них присутні три суб'єкта: а) відповідальна за шкоду юридична або фізична особа; б) безпосередній заподіювач шкоди під час виконання ним трудових (службових) обов'язків або при виконанні завдання замовника за договором підряду, чи який діяв від імені підприємницького товариства, учасником якого він є, або від імені кооперативу, до складу членів якого заподіювач шкоди входить; в) потерпілий, тобто особа, яка зазнала завданої їй шкоди.

Таким чином, ідеться про зобов'язання, які можуть мати місце у трьох сферах приватно-правових відносин: а) у сфері трудових (службових) правовідносин; б) у сфері цивільно-правових договірних, зокрема, підрядних відносин; в) у сфері відносин, пов'язаних з участю у підприємницькому товаристві або членством у відповідному кооперативі.

Поряд із загальними умовами, при відшкодуванні шкоди, завданої у зазначених випадках, слід враховувати деяку специфіку правовідносин, що виникають при здійсненні цього відшкодування.

Шкода у даному разі як умова виникнення обов'язку з її відшкодування, якихось особливостей не набуває. Особливість вбачається у неправомірності поведінки заподіювача шкоди, який при виконанні покладених на нього трудових (службових) обов'язків чи обов'язків за договором підряду за замовленням замовника або здійснюючи представництво (виконуючи доручення) підприємницького товариства чи кооперативу, учасником (членом) яких він є, діяв неналежним чином. А оскільки останній діяв, хоч і неправомірно, але за умов виконання доручень свого роботодавця чи замовника-контрагента за договором підряду чи дорученням підприємницького товариства (кооперативу), то автоматично поведінка останніх набуває ознаки неправомірної.

Однак слід зазначити, що перш ніж покласти на роботодавця, замовника чи підприємницьке товариство або кооператив обов'язок з відшкодування шкоди, завданої працівником, підрядником, учасником товариства чи членом кооперативу, необхідно виявити наявність причинного зв'язку між поведінкою заподіювача шкоди і самою шкодою. Адже такий обов'язок не виникатиме, якщо працівник отримав відпустку, під час якої ним була завдана іншій особі майнова чи моральна шкода. Тому слід з'ясувати, що: а) безпосередній заподіювач шкоди дійсно під час її завдання перебував з юридичною або фізичною особою у трудових (службових) правовідносинах або він був підрядником за договором підряду із замовником, укладеним належним чином, або учасником підприємницького товариства чи членом кооперативу; б) що шкода була завдана під час і безпосередньо при виконанні завдавачем шкоди покладених на нього обов'язків як на працівника за трудовим договором (контрактом) або як на підрядника за договором підряду, чи при виконанні представницьких повноважень від імені підприємницького товариства, кооперативу, учасником (членом) яких є завдавач шкоди. В одній із цивільних справ судом було встановлено, що підрядник, використовуючи підйомний кран у будівництві споруди, його стрілою зачепив лінію електропостачання, пошкодивши її. Завдана при цьому шкода була відшкодована замовником за договором підряду.

Суттєвою особливістю зобов'язань, що виникають з приводу відшкодування шкоди, завданої у

зазначених випадках, є те, що законом проводиться досить чітке відмежування особи, яка безпосередньо завдала шкоди, та особи, яка має цю шкоду відшкодувати: а) працівника (службовця) і юридичної або фізичної особи, з якою працівник (службовець) перебуває у трудових (службових) відносинах; б) підрядника і замовника, з яким підрядник перебуває в договорі підряду; в) учасника (члена) підприємницького товариства чи кооперативу і підприємницьке товариство чи кооператив, учасником (членом) якого він є.

Внаслідок такої диференціації в юридичній літературі резонно постає запитання: у чому ж полягає вина осіб, на яких покладається обов'язок з відшкодування завданої їхнім працівником чи іншими особами шкоди? Вважається, що оскільки всі дії працівників (службовців) та інших осіб, коли вони вчиняються для виконання певних трудових (службових) та інших обов'язків, юридично прирівнюються до дій юридичної або фізичної особи та інших зобов'язаних суб'єктів, то й у разі завдання шкоди вони діють від імені та в інтересах зазначених роботодавців, замовників та підприємницьких товариств і кооперативів, а тому і вина безпосереднього заподіювача шкоди, який перебуває у відповідних відносинах з юридичною, фізичною чи іншою уповноваженою особою, яка передбачена відповідачем відповідно до ст. 1172 ЦК, має визнаватися виною останніх[45].

Не заперечуючи проти такої думки в принципі, необхідно зробити деякі уточнення. Насамперед, навряд чи можна погодитися з тим, що у разі завдання шкоди працівник, замовник чи представник підприємницького товариства або кооперативу діють в **інтересах** відповідного роботодавця, замовника, підприємницького товариства або кооперативу. З точки зору останніх завдання шкоди завжди поза межами їхнього інтересу. Завдана шкода для них — явище завжди неочікуване, хоч вона нерозривно пов'язалася з виконуваним правомірним дорученням, покладеним на виконавця. В будь-яких діях працівника, підрядника, представника підприємницького товариства або кооперативу, якщо вони вчинювалися в межах покладеного на них обов'язку згідно з договором, уособлюються відповідні юридичні або фізичні особи, завдання яких виконували працівник, підрядник, представник. Оскільки поведінка останніх фактично в собі уособлює діяльність роботодавця, замовника, підприємницького товариства або кооперативу, то й обов'язок з відшкодування шкоди покладається на зобов'язану юридичну або фізичну особу **не як за чужі дії, а за свої, не за чужу** вину, а за **свою**. Вина відповідальної юридичної або фізичної особи за шкоду, завдану їхнім працівником, підрядником чи учасником підприємницького товариства або членом кооперативу пов'язується з певним ризиком настання негативних наслідків неналежної поведінки виконавця їхнього доручення. Це природно, адже згадані юридична або фізична особи, відповідальні за шкоду, завдану виконавцем їхніх завдань (доручень), як правило, є суб'єктами підприємництва, їхня вина у даному разі полягає у залежному від їхньої волі власному ставленні до вжиття чи невжиття адекватних заходів запобігання тому, щоб поведінка працівника, найнятого за трудовим договором, підрядника за договором підряду, виконуючого підприємницьку чи іншу діяльність від імені підприємницького товариства чи кооперативу їхнього учасника (члена) під час виконання й у зв'язку з виконанням покладеного на них завдання, не набувала характеру протиправної і не стала шкідливою для оточення незалежно від того, чи то для третіх осіб, чи для інших осіб, наприклад, працівників того ж самого роботодавця.

Оскільки вина особи, відповідальної за завдану шкоду, у даному разі уособлюється неналежною поведінкою (виною) безпосереднього заподіювача шкоди, до нього можуть бути пред'явлені регресні вимоги відповідно до ст. 1191 ЦК.

§ 5. Відшкодування шкоди, завданої актами[46] законодавчої та виконавчої влади

Чинний ЦК ознаменував новий етап на шляху вдосконалення регулювання відносин з відшкодування шкоди, завданої владною діяльністю. Зберігаючи ідею поділу зобов'язань з відшкодування шкоди залежно від того, чи була вона завдана у сфері владно-розпорядчих відносин, чи у сфері судово-прокурорської і досудово-слідчої діяльності, новий ЦК інакше, ніж його попередники (Цивільні кодекси УРСР від 16 грудня 1922 р. і від 18 липня 1963 р.), вирішує питання щодо регулювання відносин, що виникають внаслідок завдання шкоди діяльністю, пов'язаною із здійсненням владних функцій. Насамперед значно ширшим стало коло суб'єктів зобов'язання. До фізичних осіб, які мають право отримувати відшкодування шкоди, завданої актами влади, приєдналися також особи юридичні.

Зобов'язаними цю шкоду відшкодувати стали: держава, Автономна Республіка Крим, органи місцевого самоврядування. Крім того, в цьому плані ЦК торкнувся всіх гілок влади, передбачених у ст. 6 Конституції України. Завдяки цьому здобули втілення у приватно-правову сферу ідеї про те, що: а) конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22); б) кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56).

Існує три рівня суб'єктів права, відповідальних за шкоду, завдану актами влади: а) держава; б) Автономна Республіка Крим; в) органи місцевого самоврядування. Всі вони є суб'єктами публічного права.

Характерною особливістю актів влади є те, що суб'єкти приватного права (фізичні та юридичні особи), яким ці акти адресовані або прав та інтересів яких вони торкаються, зобов'язані підкорятися їм. Вони вчиняються у сфері державної (законодавчої або виконавчої) влади, при здійсненні якої заповідувач і потерпілий перебувають у відносинах влади і підлеглості. У цьому відношенні винятку не становлять також акти органів місцевого самоврядування. Останні до органів влади не належать. Проте вони можуть здійснювати повноваження органів виконавчої влади відповідно до закону (частини 3,4 ст. 143 Конституції). В межах повноважень, визначених законом, органи місцевого самоврядування приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території (ч. 1 ст. 144 Конституції). Владно-розпорядчі акти можуть бути вчинені також посадовими і службовими особами, які здійснюють функції влади, обіймають посади, згідно з якими мають повноваження виконувати організаційно-розпорядчі функції, шляхом усних чи письмових розпоряджень, обов'язкових до виконання тими, кому вони адресовані.

Виконувані органами влади та їх посадовими і службовими особами функції мають публічно-правовий характер. Фактично вони діють від імені владних публічно-правових утворень: держави, Автономної Республіки Крим, а посадові і службові особи – від імені органів місцевого самоврядування. Саме за цієї причини останні і стають зобов'язаними відшкодувати шкоду, якщо буде встановлено, що вона була завдана рішеннями зазначених органів, діями чи бездіяльністю їх посадових і службових осіб, що є незаконними. Вчинені акти влади, що є законними, як правило, не породжують зобов'язання з відшкодування завданої ними шкоди, якщо винятку із цього правила не передбачає сам закон. Такий виняток існує і стосується він лише актів законодавчої державної влади.

Так, зокрема, відповідно до ст. 1170 ЦК у разі прийняття закону, що припиняє право власності на певне майно, шкода, завдана власникові такого майна, відшкодується державою у повному обсязі.

Характерними для наведеного недоговірного зобов'язання держави відшкодувати шкоду, завдану внаслідок прийняття закону, яким припиняється право власності на певне майно, є такі ознаки: а) шкода у даному разі завдається законним актом, видання якого є складовою частиною компетенції тільки законодавчого органу державної влади — Верховної Ради України (п. 3 ст. 85 Конституції); б) завдання шкоди полягає у припиненні права власності особи на певне майно (рід), перехід якого, скажімо, у власність держави не означає переходу від власника права на об'єкт права інтелектуальної власності; в) законність (правомірність) завдання у даному разі майнової шкоди, виводить зобов'язання з її відшкодування за межі деліктного і, з точки зору ч. 4 ст. 1166 ЦК, є винятковим; г) припинення права власності на майно має примусовий характер, можливість застосування якого, як винятку із загального принципу цивільного законодавства України про неприпустимість позбавлення права власності (ч. 4 ст. 41 Конституції, ст. 3 ЦК), пояснюється мотивами суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування. Примусове відчуження об'єктів приватної власності допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану (ч. 7 ст. 41 Конституції).

Правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації визначається

виключно законами України (п. 19 ст. 92 Конституції), на підставі яких майно може бути примусово відчужене у власника у порядку реквізиції (ст. 353 ЦК) або можуть бути мобілізовані і використані ресурси підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, для відвернення небезпеки та ліквідації надзвичайних ситуацій з обов'язковою компенсацією понесених втрат (п. 6 ст. 17 Закону «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р.)[\[47\]](#).

Дещо інакше регулюються відносини, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої внаслідок діяльності органів виконавчої влади, яку називають діяльністю у сфері адміністративного управління². Йдеться, зокрема, про такі три можливих різновиди ситуацій, за наявності яких шкода, завдана внаслідок діяльності органів виконавчої влади, підлягає відшкодуванню: а) у разі завдання шкоди незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування (ст. 1173 ЦК); б) у разі завдання цими органами шкоди в результаті прийняття ними нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасований (ст. 1175 ЦК); в) у разі завдання шкоди незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи зазначених вище органів виконавчої влади (ст. 1174 ЦК).

Загальною особливістю зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої у кожній із наведених ситуацій, є те, що для здійснення цього відшкодування доказу потребує найперше не сам факт завдання шкоди, а **незаконність** дій чи бездіяльності органів влади чи їх посадових або службових осіб і тягар цього доказу покладається на заінтересовану у відшкодуванні шкоди фізичну або юридичну особу, тобто потерпілого. Незаконними визнаються дії чи бездіяльність органів влади та їх посадових або службових осіб не тільки ті, що суперечать тому чи іншому закону в буквальному його розумінні, а й ті, що суперечать іншим правовим актам. Наприклад, Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується не лише Конституцією і законами України, а й актами Президента України (ч. 3 ст. 113 Конституції), а нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення уряду автономії приймаються відповідно до Конституції і законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання (ч. 2 ст. 135 Конституції). Інакше кажучи, поняття «незаконність акта виконавчої влади» у даному разі підлягає розширеному тлумаченню і за своєю суттю означає протиправність цього акта. З наведених конституційних положень можна зробити висновок, що у даному разі презюмується правомірність діяльності органів влади та їх посадових або службових осіб при виконанні покладених на них функцій, за чого і потребує доказу саме **незаконність**, тобто **неправомірність** цієї діяльності.

Сенс такого підходу до оцінки юридичного характеру вчинюваних владними органами актів вбачається у тому, що останні здобувають ознаки неправомірних не тому, що вони зачіпають чийсь майнову сферу, а через те, що самі по собі вони суперечать актам законодавства вищого рівня або виходять за межі повноважень відповідного органу влади, їх посадової або службової особи. Слід також зазначити, що повноваження останніх мають і зобов'язуючий характер, а тому протиправною може бути і бездіяльність органів влади чи їх посадових або службових осіб, наприклад, відмова у державній реєстрації юридичної особи (ст. 89 ЦК).

Виходячи з презумпції правомірності діяльності органів влади у сфері нормотворчої діяльності, прийняті ними нормативно-правові акти можуть бути визнані недійсними судом (п. 10 ст. 16 ЦК). Наприклад, у судовому порядку визнається незаконним та скасовується правовий акт органу виконавчої влади, який не відповідає закону і порушує права власника (ст. 393 ЦК). З мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності (ч. 2 ст. 137 Конституції).

Що стосується причинного зв'язку між незаконними рішеннями, прийнятими, але визнаними незаконними, і скасованими нормативно-правовими актами, незаконними діями та бездіяльністю органів виконавчої влади і їх посадових або службових осіб та завданою ними шкодою, то цей зв'язок має бути прямим і безпосереднім та вказувати, яким саме суб'єктом відшкодуватиметься завдана шкода. Зобов'язаною її відшкодувати буде держава, якщо було завдано шкоди незаконними рішеннями, визнаними незаконними, і скасованими нормативно-правовими актами, діями чи

бездіяльністю, наприклад, Кабінету Міністрів України чи інших центральних органів виконавчої влади та їх посадових або службових осіб. За шкоду, завдану аналогічними актами на рівні Автономної Республіки Крим, відповідальною буде автономія, а на рівні місцевого самоврядування — органи місцевого самоврядування. Відшкодування здійснюється незалежно від вини як самих органів влади, так і їх посадових або службових осіб.

§ 6. Відшкодування шкоди, завданої актами правоохоронних органів та органів судової влади

Здійснення державної влади не вичерпується сферами законодавчої та виконавчої її діяльності. Серед найважливіших напрямів діяльності публічної влади є також практичне забезпечення і реалізація конституційних прав і свобод людини, запобігання будь-якому вияву незаконних на неї посягань чи обмежень у правах, особливо з боку самої публічної влади, а ще більше з боку таких її підрозділів, які за своєю природою і соціальним призначенням здійснюють правоохоронну діяльність та правосуддя: а) органів дізнання (міліція, органи безпеки; митні органи; органи державного пожежного нагляду; органи охорони державного кордону; командири військових частин, з'єднань, начальники військових установ та інші органи і посадові особи, що наділені правом провадити слідчі дії); б) органів попереднього слідства у кримінальних справах (слідчі прокуратури; слідчі органів безпеки; слідчі податкової міліції; слідчі органів внутрішніх справ); в) органів прокуратури (Генеральна прокуратура України; прокуратура Автономної Республіки Крим; прокуратури областей, міст Києва та Севастополя, міські, районні, міжрайонні, військові); г) органів суду (Конституційний Суд України; Верховний Суд України; вищі спеціалізовані суди; Апеляційний суд України; апеляційні суди; місцеві суди).

У діяльності зазначених органів публічної влади будь-які помилки неприпустимі. Як правило, вони спричинюють порушення конституційних прав кожної людини на свободу і особисту недоторканність, принижують її честь, гідність і ділову репутацію, внаслідок чого тягнуть за собою не тільки майнові втрати, а й моральні страждання фізичної особи, що й створює підставу для виникнення особливого правовідношення — зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої рішеннями, діями чи бездіяльністю правоохоронних органів або суду, що мають **незаконний** характер.

Відповідно до ч. 1 ст. 1176 ЦК відшкодуванню підлягає шкода, завдана фізичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду, якщо мала місце хоч би одна із наступних обставин: а) незаконне засудження; б) незаконне притягнення до кримінальної відповідальності; в) незаконне застосування як запобіжного заходу тримання під вартою; г) незаконне застосування як запобіжного заходу підписки про невиїзд; д) незаконне затримання; е) незаконне накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт; є) передбачене ч. 5 ст. 1176 ЦК незаконне рішення в цивільній справі у разі встановлення в діях судді (суддів), які вплинули на постановлення незаконного рішення, складу злочину за обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. В інших випадках шкода, завдана незаконним рішенням, дією чи бездіяльністю тих же само правоохоронних органів або суду, відшкодовується на загальних підставах.

З наведених обставин вбачається, що у переважній більшості випадків ідеться про відшкодування шкоди, завданої тільки фізичній, а не юридичній особі. Юридичній особі може бути відшкодована шкода, якщо вона була завдана внаслідок постановлення судом незаконного рішення в цивільній справі, однак за умови, що суддя (судді) вплинули на постановлення такого рішення, за що були звинувачені як за вчинений склад злочину за обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили.

Обов'язок з відшкодування шкоди, завданої за наведених вище обставин, покладається на державу. Це не випадково. По-перше, органи дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури та суду є підрозділами публічної влади загальнодержавного значення. По-друге, зазначені державні органи зазвичай діють від імені держави. Тому остання у даному разі відповідає як за власні акти і до посадової або службової особи, з безпосередньої вини якої шкода була завдана, права зворотної вимоги, як правило, не набуває. Держава, відшкодувавши шкоду, завдану посадовою, службовою

особою органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду, має право зворотної вимоги до цієї особи тільки у разі встановлення в її діях складу злочину за обвинувальним вироком суду щодо неї, який набрав законної сили (ч. 3 ст. 1191 ЦК).

Незаконність дій правоохоронних та судових органів, якими була завдана шкода, не презюмується, а має бути підтверджена: а) постановленням судом виправдувального вироку; б) скасуванням незаконного вироку суду; в) закриттям кримінальної справи органом попереднього (досудового) слідства, а також у разі закриття провадження у справі про адміністративне правопорушення. Якщо ж кримінальну справу закрито на підставі закону про амністію чи акта помилування, або фізична особа у процесі дізнання, попереднього (досудового) слідства або судового розгляду шляхом самообмови перешкоджала з'ясуванню істини і цим сприяла застосуванню до неї передбачених ч. 1 ст. 1177 ЦК незаконних заходів впливу, то право на відшкодування шкоди не виникає.

Обов'язок держави відшкодувати завдану у зазначених ситуаціях шкоду виникає незалежно від вини посадових або службових осіб правоохоронних органів чи суддів.

Виходячи з того, що ЦК особливо наголошує на необхідності відшкодування такої шкоди у **повному обсязі**, слід визначити, що саме підлягає відшкодуванню і який порядок його здійснення. Детальну відповідь на це питання надає Закон «Про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду»[\[48\]](#).

Відповідно до ст. 3 цього Закону відшкодуванню підлягають: а) заробіток та інші грошові доходи, які фізична особа втратила внаслідок незаконних дій; б) майно (у тому числі гроші, грошові вклади і відсотки від них, цінні папери та відсотки від них, частка у статутному фонді господарського товариства, учасником якого був громадянин, та прибуток, який він не отримав відповідно до цієї частки, інші цінності); майно, конфісковане або звернене в доход держави судом, вилучене органами дізнання чи попереднього слідства, органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також майно, на яке накладено арешт; в) штрафи, стягнуті на виконання вироку суду, судові витрати та інші витрати, сплачені громадянином; г) суми, сплачені громадянином у зв'язку з наданням йому юридичної допомоги; д) моральна шкода.

§ 7. Відшкодування шкоди, завданої фізичними особами з частковою або неповною цивільною дієздатністю, недієздатними, з вадами психічного чи фізичного стану особами з обмеженою цивільною дієздатністю

Враховуючи стан психічного розвитку, міру набутого життєвого досвіду, здатність фізичної особи до адекватної оцінки значення своїх дій та керувати ними, законодавство підходить диференційовано до регулювання зобов'язань з відшкодування шкоди залежно від віку, розумового розвитку, психічного чи фізичного стану фізичної особи, якою була завдана шкода. Тому існує низка винятків із загального правила про те, що обов'язок з відшкодування шкоди може бути покладений тільки на особу, цивільна дієздатність якої є повною за досягнутим вісімнадцятирічним віком.

Ідеться про такі різновиди зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої фізичними особами: а) малолітніми; б) неповнолітніми; в) визнаними судом недієздатними; г) особою, яка в момент завдання шкоди не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними.

Малолітні фізичні особи (що не досягли чотирнадцяти років), хоч і мають право вчиняти деякі передбачені законом правочини, але в той же час ніякою деліктоздатністю не володіють і за завдану шкоду вони не відповідають (ст. 31 ЦК). За шкоду, завдану малолітніми, обов'язок з її відшкодування покладається на їх законних представників (батьків, усиновлювачів, опікуна), а також на вказаних у законі інших фізичних або юридичних осіб.

За змістом норм ст. 1178 ЦК законні представники малолітньої фізичної особи зобов'язані відшкодувати завдану нею шкоду, якщо вона стала наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. Наприклад, обов'язок щодо

виховання дитини (ст. 150 СК) покладається у рівній мірі на кожного із батьків (ст. 141 СК) незалежно від того, перебувають вони в шлюбі чи ні, проживають разом з дитиною чи окремо від неї. Батьки зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану дитиною, навіть тоді, коли щодо неї вони були позбавлені батьківських прав, щоправда тільки протягом перших трьох років після позбавлення цих прав, якщо не буде доведено, що завдана дитиною шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків (ст. 1183 ЦК).

Таким чином, обов'язок з відшкодування завданої малолітньою особою (як частково дієздатною) шкоди покладається на законних представників дитини за таких умов: а) за наявності причинного зв'язку між діями дітей, якими була завдана шкода, і протиправною бездіяльністю (неналежним виконанням чи невиконанням батьківських обов'язків щодо виховання дітей та нагляду за ними) законних представників; б) вини законних представників дітей у протиправній їхній бездіяльності; в) у разі позбавлення батьківських прав протягом перших трьох років після цього батьки зберігають обов'язок з відшкодування завданої їхніми малолітніми дітьми шкоди.

Особливу категорію суб'єктів права, на яких може бути покладений обов'язок з відшкодування завданої малолітніми дітьми шкоди, складають окремі установи. Закон називає дві їхніх категорії. Це навчальні заклади та заклади охорони здоров'я, хоч припускаються й інші заклади (наприклад, заклади соціального забезпечення, заклади пенітенціарної системи тощо). Всі вони виконують щодо малолітньої особи функції опікуна або піклувальника.

Так, зокрема, якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під **наглядом** навчального закладу та закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, що зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, а також під наглядом особи, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору, ці заклади та особа зобов'язані відшкодувати шкоду, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Аналогічно вирішується питання щодо відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою, яка перебувала в закладі, який за законом здійснює щодо неї функції опікуна. У зв'язку з цим слід зазначити таке. Якщо законні представники малолітньої особи зобов'язуються за законом відшкодувати завдану цією особою шкоду як за неналежне її виховання, так і за неналежний догляд за нею, то в деяких випадках закон не виключає покладення такого обов'язку на суб'єкта права тільки за неналежний догляд за малолітньою особою. Звідси стає зрозумілим і логічним законодавче вирішення питання щодо відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою як з вини батьків (усиновлювачів) або опікуна, так і з вини особи або відповідного закладу, що зобов'язані здійснювати тільки нагляд за малолітньою особою, шляхом розподілу часток відшкодування за домовленістю між ними або за рішенням суду.

Оскільки обов'язок з відшкодування шкоди, завданої малолітніми, має самостійний характер (він настає за наявності протиправності та вини зазначених вище відповідальних осіб, а також причинного зв'язку між їх діями (бездіяльністю) та діями дитини, що завдала шкоди), то цей обов'язок не припиняється у разі досягнення малолітньою особою повноліття, а також у разі набуття нею чи надання їй повної дієздатності або набуття цією особою коштів, достатніх для здійснення відшкодування завданої нею шкоди. Однак слід зазначити, що закон в інтересах потерпілого, **життю або здоров'ю** якого була завдана шкода, встановив досить істотний виняток із загального правила. Мається на увазі ситуація, коли особи (батьки (усиновлювачі) опікун або особа, на яку покладено обов'язок здійснювати нагляд за малолітньою особою), на яких був покладений обов'язок з відшкодування завданої малолітнім шкоди, стали неплатоспроможними або померли. У таких випадках суду надано право покласти частково або у повному обсязі обов'язок на повнолітню особу відшкодувати шкоду, завдану нею у віці до чотирнадцяти років. Це можливо за наявності двох наступних обставин: а) малолітня особа стала повністю дієздатною; б) вона має достатні для такого відшкодування кошти.

Другим різновидом зобов'язань з відшкодування шкоди є зобов'язання, що виникає внаслідок завдання шкоди особою, **цивільна дієздатність якої неповна** (ст. 32 ЦК). Це особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Вони деякою мірою обмежені в можливості вчинювати правочини, однак повністю деліктоздатні і вони несуть самостійну відповідальність за шкоду, завдану

ними іншій особі (статті 33,1179 ЦК): можуть виступати в суді як відповідачі у справі, їхні дії оцінюються з точки зору протиправності і вини, на них покладається обов'язок з відшкодування шкоди.

У той же час у контексті із положеннями ст. 1179 ЦК проглядаються деякі обставини, які законодавцем враховуються як істотні, і за причини яких існує об'єктивна потреба у спеціальному регулюванні відносин з відшкодування шкоди, завданої такими особами. Таких обставин можна назвати, щонайменше, три: а) у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років фізична особа, як правило, продовжує навчання, так би мовити, тільки готується до активної життєдіяльності, у тому числі трудової; б) неповнолітні особи найчастіше не мають самостійних джерел доходів чи іншого майна у власності, достатнього для відшкодування шкоди; в) істотним вбачається й те, що неповнолітні особи, хоч і здатні оцінювати свою поведінку і визначати межі її зовнішнього вияву, все ж таки вони потребують і виховання, і відповідних наставлень, а також догляду з боку батьків (усиновлювачів), піклувальників. Цілком імовірно, що саме за цих обставин законом встановлюється, що у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується у частці, якої не вистачає, або у повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Обов'язок названих осіб, у тому числі піклувальника, з відшкодування завданої неповнолітньою особою шкоди, додатковий (субсидіарний). Однак їхня поведінка, як і поведінка неповнолітнього заподіювача шкоди, також оцінюється з точки зору її протиправності і причинного зв'язку між їх діями (бездіяльністю) і поведінкою неповнолітнього, а також з точки зору їхньої вини.

Обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, відшкодувати шкоду припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття або коли вона ще до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди.

Таким чином, для відносин з відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою, є загальним правилом, що у разі набуття цією особою повноліття, тобто повної дієздатності, завдана нею раніше шкода відшкодовується самостійно і на загальних підставах (ст. 1180 ЦК). Водночас це правило у повному обсязі не поширюється на ситуацію, коли неповнолітня особа **за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника** набула до досягнення нею вісімнадцятирічного віку повної дієздатності. У даному разі батьки (усиновлювачі), піклувальник відшкодовуватимуть шкоду, завдану неповнолітньою особою, у частці, якої не вистачає, або у повному обсязі, якщо у неповнолітньої особи, яка набула повної дієздатності, відсутнє майно, достатнє для відшкодування завданої нею шкоди.

Характеризуючи зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої малолітніми або неповнолітніми (тобто з частковою або неповною цивільною дієздатністю) фізичними особами, окремої уваги заслуговують ситуації, коли шкода була завдана **спільними діями** кількох малолітніх або спільними діями кількох неповнолітніх осіб.

Відповідно до ст. 1181 ЦК шкода, завдана спільними діями кількох малолітніх осіб, відшкодовується їхніми батьками (усиновлювачами), опікунами в частці, яка визначається за домовленістю між відповідальними за шкоду особами або за рішенням суду. За рішенням суду визначається частка відшкодування, забезпечуваного закладом, який за законом здійснював функції опікуна щодо однієї із малолітніх осіб, що спільно з іншою малолітньою особою завдала шкоди.

Аналогічно вирішується питання і щодо відшкодування шкоди, завданої спільними діями кількох неповнолітніх осіб, з тією лише різницею, що вони самі визначають частку відшкодування або, як і у попередньому випадку, за рішенням суду (ст. 1182 ЦК).

Окремим різновидом зобов'язань з відшкодування шкоди є зобов'язання, що виникають у разі її завдання особами, які за рішенням суду визнані недієздатними внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу, за чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 39 ЦК). Такі особи не мають права вчинювати правочини і на них не може бути покладений обов'язок з відшкодування завданої ними шкоди (статті 41, 1184 ЦК). Такий обов'язок покладається на

опікуна або на заклад, який зобов'язаний здійснювати нагляд за недієздатною особою (зазвичай це лікарні, які надають психіатричну допомогу, спеціалізовані інтернати тощо).

Покладаючи на опікуна чи на відповідний заклад обов'язок відшкодувати шкоду, завдану особою, яку визнано недієздатною, закон виходить із того, що цей обов'язок відповідальності за шкоду особи виникає як наслідок її протиправної і водночас винної поведінки. Це є загальним правилом. Однак, якщо опікун недієздатної особи, яка завдала шкоди помер або у нього відсутнє майно, достатнє для відшкодування шкоди, а сама недієздатна особа має таке майно, суд може постановити рішення про відшкодування шкоди, завданої **каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого**, частково або у повному обсязі за рахунок майна цієї недієздатної особи.

Окремий різновид зобов'язань з відшкодування шкоди складають зобов'язання, у яких боржник (фізична особа) в момент завдання шкоди перебував у такому стані, що був не здатний усвідомлювати значення своїх дій та (або) не міг керувати ними. Маються на увазі фізичні особи дієздатні. Ні до однієї із категорій осіб, про яких згадувалося вище, вони не належать.

Залежно від причин, що позбавили фізичну особу здатності усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними, диференціюються і правові наслідки завдання такою особою шкоди (ст. 1186 ЦК).

Загальне правило, яке діє у даному разі, полягає у тому, що фізична особа, яка в момент завдання шкоди не віддавала звіту у своїх діях, звільняється від обов'язку з відшкодування шкоди, остання залишається невідшкодованою. Однак, якщо фізична особа, яка завдала шкоди, сама довела себе до стану, в якому вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними внаслідок вживання нею спиртних напоїв, наркотичних засобів, токсичних речовин тощо, шкода, завдана нею, відшкодовується на загальних підставах.

Як виняток із цього правила щодо таких ситуацій закон, рахуючись з інтересами потерпілого, припускає можливість відшкодування шкоди, завданої за зазначених вище обставин. Так, зокрема, якщо шкоди було завдано особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними у зв'язку з психічним розладом або недоумством, суд може постановити рішення про відшкодування шкоди її чоловіком (дружиною), батьками, повнолітніми дітьми, за умови, що останні проживали разом з цією особою, що вони знали про її психічний розлад або недоумство, але не вжили заходів щодо запобігання шкоді.

У реальному житті непоодинокими є випадки, коли, за тих чи інших причин, питання не ставиться про визнання недієздатною особи, яка страждає психічними захворюваннями або недоумством. Тому вбачається цілком виправданим покладення обов'язку з відшкодування завданої такими особами шкоди на їх близьких родичів, які разом з ними проживають і знали про стан здоров'я психічно хворої людини. Однак було б не зайвим внесення в закон деяких уточнень із зазначеного приводу. Зокрема, доцільною була б вказівка на те, що при постановленні рішення про відшкодування шкоди особами, які проживали разом з психічно хворою людиною, суд враховує стан здоров'я цих осіб, їх майнове становище тощо. За аналогією з нормою ч. 2 ст. 1184 ЦК було б також доцільним відшкодування шкоди, завданої особою з психічними вадами, за рахунок майна цієї особи, чим значно підвищувалися б гарантії захисту прав потерпілого.

Судовій практиці відомі випадки, коли фізична особа за рішенням суду обмежується у цивільній дієздатності внаслідок того, що вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 36 ЦК). Інакше кажучи, йдеться про те саме, про що вище вже зазначалося, з тією тільки різницею, що у разі завдання шкоди особою, яка страждає вадами свого психічного стану, але цивільна дієздатність якої не була обмеженою, ця шкода не відшкодовується. Навпаки, якщо за тих самих причин така особа в цивільній дієздатності була обмежена, то від обов'язку відшкодувати завдану нею шкоду (ч. 5 ст. 37, ст. 1185 ЦК) ця особа не звільняється. Таких суперечностей у законоположеннях не повинно бути, а тому норма ч. 1 ст. 36 ЦК за контекстом ст. 1185 ЦК вбачається зайвою. Таких питань не виникає щодо положень ч. 2 ст. 36 ЦК, відповідно до якої не звільняється від **обов'язків** особа, яка за рішенням суду в цивільній дієздатності

була обмежена у зв'язку з тим, що вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Відшкодування шкоди, завданої такими особами, здійснюється на загальних підставах.

§ 8. Відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки

Поняття «джерело підвищеної небезпеки» вперше знайшло своє законодавче застосування у Цивільному кодексі РРФСР 1922 р. Згодом його сприйняли відповідні статті цивільних кодексів інших союзних республік, у тому числі й ст. 404 Цивільного кодексу УРСР, який набрав чинності 16 грудня 1922 р. Передбачалося зокрема, що особи та підприємства, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для оточуючих, відповідають за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили, умислу чи грубої необережності потерпілого. Малися на увазі залізниці, трамвай, фабрично-заводські підприємства, торговці горючими матеріалами, утримувачі диких тварин, особи, які забудовують будівлі та інші споруди, тощо.

Подібна норма зберігалася і під час другої кодифікації цивільного законодавства, розпочатої прийняттям у 1961 р. Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, а услід за Основами — Цивільних кодексів колишніх союзних республік, у тому числі Цивільного кодексу УРСР 1963 р. Змістовної суті цього поняття у зазначених законодавчих актах не визначалось. І в цьому була чи не найголовніша причина тих дискусій, які довгий час тривали у цивілістичній доктрині навколо питання щодо поняття джерела підвищеної небезпеки.

Цивілістика напрацювала кілька теорій із зазначеного приводу: а) **теорія предмета**, відповідно до якої предмети матеріального світу, перебуваючи у певному кількісному та якісному стані, можуть створювати підвищену небезпеку для оточення^[49]; б) **теорія діяльності**, яка розглядає джерело підвищеної небезпеки як діяльність юридичних чи фізичних осіб, що пов'язана з певними не завжди підконтрольними людині предметами²; в) **теорія подвійності**, за якою джерелом підвищеної небезпеки може бути як діяльність, так і певний об'єкт³; г) **теорія речей**, що перебувають у русі, відповідно до якої тільки речі, що перебувають у експлуатації, можуть створювати підвищену небезпеку для оточення⁴; д) **теорія властивостей**, що вбачала підвищену небезпеку не у самих предметах, а у їхніх властивостях⁵. Одна із наведених теорій (теорія діяльності) здобула перевагу при законодавчому визначенні поняття джерела підвищеної небезпеки.

Так, відповідно до ст. 1187 ЦК **джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб.** З наведеного поняття джерела підвищеної небезпеки бачимо, щоне проігноровані також інші із зазначених вище концепції. Це природно, оскільки діяльність, про яку йдеться, пов'язана з певним майном, залежно від специфічних ознак цього майна діяльність набуває класифікаційних ознак.

Класифікація (види) джерел підвищеної небезпеки – питання актуальне. Законодавче визначення поняття джерела підвищеної небезпеки обумовлює необхідність внесення деяких уточнень в існуючу раніше класифікацію цих джерел.

За умов, коли у визначенні поняття джерела підвищеної небезпеки домінувала «теорія предмета», вирішення цього питання здійснювалося шляхом визначення певних ознак, за якими відповідні предмети об'єднувалися у певні групи. Йдучи саме таким шляхом, російський вчений О. О. Красавчиков провів найбільш ґрунтовну і повну класифікацію джерел підвищеної небезпеки. Як прибічник «теорії предмета», він розподіляв джерела підвищеної небезпеки на такі різновиди: а) фізичні; б) фізико-хімічні; в) хімічні; г) біологічні.

Фізичні джерела підвищеної небезпеки поділялися на підгрупи: а) механічні (автомобілі, рухомі склади залізниць, річкові та морські судна, виробнично-механічне обладнання промислових підприємств, будови тощо); б) електричні (обладнання та інші агрегати енергосистеми, що перебувають під високою напругою, більшою, ніж 380 В); в) теплові (обладнання гарячих металургійних цехів, парові установки, що перебувають під тиском, тощо). Інакше кажучи, йдеться про джерела підвищеної небезпеки, з боку яких можливий механічний, тепловий, електричний або інший **фізичний** вплив.

До **фізико-хімічних** були віднесені радіоактивні об'єкти, наприклад, атомні станції.

Хімічні джерела підвищеної небезпеки склалися із таких підгруп: а) отруйних (пари йоду, аміак, сірководень тощо); б) вибухонебезпечні (тротил, бензин, природний газ тощо); вогнебезпечні (бензин, бензол, газ, денатурат, ефір тощо).

До **біологічних** джерел підвищеної небезпеки віднесені такі їх підгрупи: а) зоологічні (дикі тварини, які перебувають у володінні людини); б) мікробіологічні (штами шкідливих мікроорганізмів, деякі види бактерій тощо) [50].

Проведена О. О. Красавчиковим класифікація джерел підвищеної небезпеки не втратила свого значення і тепер. Діяльність, яка відповідно до ч. 1 ст. 1187 ЦК визнається джерелом підвищеної небезпеки, небезпредметна (небезоб'єктна). Самі ж об'єкти досить різноманітні. Деякі із них належать до категорії фізичних (транспортні засоби, механізми тощо), інші – до хімічних (наприклад, радіоактивні, вибухо- і вогнебезпечні речовини), а деякі – до зоологічних (дикі звірі, службові собаки тощо). Залежно від цього і діяльність, пов'язуючись з ними, стає досить диференційованою. За своїми напрямками вона диференціюється на: а) використання; б) зберігання; в) утримання відповідних об'єктів. Залежно від характеру останніх зазначені напрями діяльності можуть бути як у сукупності, так і окремо один від одного. Візьмемо для прикладу діяльність, пов'язану з використанням транспортного засобу. У даному разі, окрім використання автомобіля, діяльність може бути пов'язана також із його зберіганням та утриманням. Що стосується об'єктів, віднесених до категорії хімічних, то пов'язана з ними діяльність полягає у їх використанні та зберіганні. І це зрозуміло, адже нікому утриманню не піддається, наприклад, вибухонебезпечність порошу чи радіаційне випромінювання радіоактивних речовин. Їх використання та зберігання вимагає дотримання **спеціальних правил і вимог** щодо відповідних запобіжних заходів.

Щодо таких об'єктів, як дикі звірі, службові собаки та собаки бійцівських порід, слід зазначити, що підвищену небезпеку створює діяльність, пов'язана тільки з їх утриманням. Йдеться про діяльність, пов'язану з доглядом за тваринами даної категорії, створенням для них відповідних умов існування, запобіганням їх бездоглядності. Наприклад, юридична особа «Зоологічний парк», утримуючи диких звірів, забезпечує їх відповідним раціоном, запобігає їх мимовільному виходу за межі вольєрів тощо.

Таким чином, серед різновидів джерел підвищеної небезпеки вбачаються такі:

а) **діяльність** пов'язана з **використанням, зберіганням або утриманням** об'єктів **фізичних** (транспортних засобів, механізмів, обладнання тощо);

б) **діяльність**, пов'язана з **використанням, зберіганням** об'єктів **фізико-хімічних** (радіоактивних, хімічних, вибухо- та вогнебезпечних і інших речовин);

в) **діяльність**, пов'язана з **утриманням** об'єктів **зоологічної** групи (диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо).

Особами, зобов'язаними відшкодувати шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, визнаються ті, які здійснюють діяльність, що створює підвищену небезпеку.

Відповідно до ч. 2 ст. 1187 ЦК шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку.

Для визнання особи відповідальною за шкоду необхідна наявність двох основних ознак, одна із яких у цивільно-правовій літературі відома під назвою **юридичної**, а друга – **матеріальної**^[51]. Суть першої полягає в наявності цивільно-правових повноважень особи пов'язувати свою діяльність з використанням, зберіганням або утриманням транспортного засобу, механізму та обладнання; використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогненебезпечних та інших речовин; утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо. Повноваження здійснювати діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, ґрунтуються на підставах, що мають цивільно-правове значення (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди, довіреність, ліцензія тощо). Трудовий договір до таких підстав не належить. Тому не може бути визнана зобов'язаною відшкодувати шкоду особа, яка працює за договором трудовим (водій, машиніст, оператор, керівник підрозділу юридичної особи, кінолог, зоотехнік зоологічного парку тощо). Виконувана ними робота юридично означає діяльність їхнього роботодавця.

Слід зазначити, що цивільно-правові повноваження особи здійснювати діяльність, яка є джерелом підвищеної небезпеки, ґрунтуються на підставах, належно оформлених. Наприклад, довіреність — це завжди письмовий документ (ч. 3 ст. 244 ЦК). У письмовій формі укладається договір найму транспортного засобу, а коли цей договір укладається за участю фізичної особи, то підлягає нотаріальному посвідченню (ст. 799 ЦК). Тому не може бути визнана особа зобов'язаною відшкодувати шкоду в разі здійснення нею діяльності, що є джерелом підвищеної небезпеки, без належного юридичного оформлення права на здійснення такої діяльності. Щоправда, інколи мають місце ситуації, коли, наприклад, власник автомобіля дозволяє іншій особі використовувати, зберігати або утримувати транспортний засіб, але без відповідного юридичного оформлення. На думку більшості вчених, у таких випадках обов'язок з відшкодування шкоди покладається як на власника транспортного засобу, так і на його фактичного володільця у солідарному порядку.

При визначенні особи, зобов'язаної відшкодувати шкоду, необхідно з'ясувати, у кого саме перебуває відповідний об'єкт. Інакше кажучи, врахуванню у даному разі підлягає не тільки юридичний критерій, а й критерій **матеріальний**. Суть останнього полягає у тому, що перш, ніж здійснювати використання, зберігання або утримання транспортного засобу, механізму, обладнання, іншого об'єкта на відповідних правових підставах, особа повинна **володіти** цим об'єктом.

При визначенні особи, зобов'язаної відшкодувати шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, врахуванню підлягають і матеріальний, і юридичний критерії в сукупності.

Особа, яка неправомірно заволоділа транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом і завдала шкоди діяльністю щодо його використання, зберігання або утримання, зобов'язана відшкодувати її на загальних підставах (ч. 3 ст. 1187 ЦК). Це може мати місце, наприклад, при здійсненні крадіжки зазначених об'єктів або при заволодінні ними шляхом грабежу (статті 185, 186 КК) та в інших випадках вчинення правопорушення.

Якщо неправомірному заволодінню іншою особою транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом сприяла недбалість власника (володільця) цього об'єкта, шкода, завдана діяльністю щодо його використання, зберігання або утримання, відшкодовується ними спільно у частці, яка визначається за рішенням суду з урахуванням обставин, що мають істотне значення (ч. 4 ст. 1187 ЦК).

У передбачених актами законодавства випадках, а саме, коли особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, свою цивільну відповідальність застрахувала на випадок завдання комусь шкоди цією діяльністю, завдана потерпілому шкода відшкодовуватиметься страховиком. У даному разі особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, може бути зобов'язаною відшкодувати шкоду, але на засадах субсидіарних і тільки тоді, якщо страхової виплати

(страхового відшкодування), виплачуваної страховиком, буде недостатньо для повного відшкодування завданої шкоди (ст. 1194 ЦК).

Окремої уваги заслуговують ситуації, коли шкода була завдана внаслідок **взаємодії** кількох джерел підвищеної небезпеки. Відповідно до ст. 1188 ЦК передбачається кілька можливих ситуацій такого характеру. Одні із них полягають у тому, що: а) шкода, завдана одній особі з вини іншої особи, відшкодовується винною особою; б) за наявності вини лише особи, якій завдано шкоди, вона їй не відшкодовується; в) за наявності вини всіх осіб, діяльністю яких було завдано шкоди, розмір відшкодування визначається у відповідній частці залежно від обставин, що мають істотне значення. Інакше кажучи йдеться про те, що у зазначених випадках завдана шкода відшкодовується на загальних підставах. І тільки у випадках, коли внаслідок взаємодії джерел підвищеної небезпеки було завдано шкоди іншим особам, особи, які спільно завдали шкоди, зобов'язані її відшкодувати незалежно від їхньої вини.

У зв'язку з цим постає закономірне питання стосовно суб'єктивної умови обов'язку з відшкодування шкоди у разі її завдання потерпілому за відсутності вини особи, зобов'язаної цю шкоду відшкодувати. В цивілістичній доктрині єдиного погляду на його вирішення не існує. Однак більшість учених-цивілістів дотримується думки, що покладення на особу, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, обов'язку відшкодувати шкоду, коли вина цієї особи відсутня, ґрунтується на суб'єктивній умові, яка має назву «**ризик**». Суть останнього полягає у тому, що особа, на яку покладається обов'язок з відшкодування шкоди, обирає діяльність, здійснення якої створює підвищену небезпеку завдання шкоди, свідомо, не виключаючи несприятливого результату цієї діяльності і пов'язаного з нею імовірного завдання шкоди [52]. Діяльність, здійснення якої створює підвищену ймовірність завдання шкоди, може *супроводжуватися різними* обставинами, у тому числі тими, що можуть виникнути раптово і стовідсоткової впевненості особи в протилежному не існує.

Щоправда, деякі з таких обставин законодавець враховує, припускаючи можливість, у разі їх виявлення, **зменшення розміру** відшкодування або звільнення особи від обов'язку відшкодувати потерпілому шкоду. З урахуванням цього законодавцем встановлено кілька підстав, за наявності яких розмір відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, може бути зменшений. Серед них — **груба необережність потерпілого, майнове становище** відповідальної за шкоду **фізичної особи**.

Наявність у поведінці потерпілого **грубої необережності** надає підстав для **відмови** відшкодуванні завданої йому шкоди навіть тоді, коли така необережність сприяла виникненню або збільшенню розміру шкоди (ч. 2 ст. 1193 ЦК). У даному разі може йтися тільки про **зменшення** розміру відшкодування залежно від ступеня вини потерпілого. Виняток із цього правила складають випадки, передбачені законом. Наприклад, вина потерпілого не враховується у разі відшкодування додаткових витрат, викликаних необхідністю посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків тощо (ч. 1 ст. 1195 ЦК), а також у разі відшкодування шкоди, завданої смертю годувальника, або у разі відшкодування витрат на поховання (ч. 3 ст. 1193 ЦК). Не враховується вина також малолітньої фізичної особи (ч. 3 ст. 31 ЦК) та фізичної особи, визнаної недієздатною (ч. 4 ст. 41 ЦК).

Щодо зменшення розміру відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, залежно від **майнового становища фізичної особи**, зобов'язаної цю шкоду відшкодувати, то, як свідчить судова практика, відбувається це у виняткових випадках, коли стягнення шкоди у повному обсязі неможливе або поставить відповідача в дуже тяжке становище.

При вирішенні питання стосовно зменшення розміру відшкодування завданої шкоди слід мати на увазі такі три обставини: а) зменшення розміру відшкодування завданої шкоди можливе залежно від матеріального становища тільки **особи фізичної**; б) рішення про зменшення розміру відшкодування завданої шкоди приймає тільки **суд**; в) не може бути зменшений розмір відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, у разі злочину (ч. 4 ст. 1193 ЦК).

Серед обставин, наявність яких створює підставу для звільнення особи від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, насамперед слід виділити три: а) **непереборну силу**; б) **умисел потерпілого**; в) **протиправне заволодіння іншою особою транспортним засобом, механізмом або іншим об'єктом**.

Непереборна сила (ч. 5 ст. 1187 ЦК) як надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (ч. 1 ст. 263 ЦК) може розглядатися як підстава звільнення особи від відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, за умови, якщо вона безпосередньо була причиною неможливості контролю людини за діяльністю, що є джерелом підвищеної небезпеки. Наприклад, під час використання транспортного засобу для перевезення пасажирів останнім, за причини стихійного лиха (сильного землетрусу, пожежі від блискавки тощо), була завдана шкода. У даному разі завдання цієї шкоди не стане підставою для виникнення обов'язку особи щодо її відшкодування. І це зрозуміло, оскільки у таких випадках навряд чи можна взагалі вважати, що шкода була завдана саме джерелом підвищеної небезпеки.

Що стосується **умислу потерпілого**, то слід зазначити, що шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу, невідшкодується будь-коли (ч. 5 ст. 1187, ч. 1 ст. 1193 ЦК).

Звільнення особи від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, можливе на умовах, передбачених ч. 3 ст. 1187 ЦК, а саме, коли інша особа **неправомірно** заволоділа транспортним засобом, механізмом або іншим об'єктом. У таких випадках обов'язок з відшкодування шкоди покладається на протиправно діючу особу на загальних підставах.

Від протиправних дій інших осіб слід відрізняти протиправну діяльність з використання транспортного засобу, механізму або іншого об'єкта особою, якій цей об'єкт власник (роботодавець) передав в управління як працівникові, найнятому на роботу за трудовим договором, або у службових цілях, якщо транспортний засіб використовується в особистих цілях. У даному разі діяльність найнятого за трудовим договором працівника буде протиправною. Однак протиправне заволодіння транспортним засобом буде відсутнім, оскільки він із володіння його власника фактично не вибуває. Тому останній не звільняється від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок такої протиправної діяльності найнятого працівника. Останній буде зобов'язаним відшкодувати шкоду лише власникові транспортного засобу за правилами зворотної вимоги (регресу).

§ 9. Відшкодування ядерної шкоди

Інститут відшкодування ядерної шкоди і підвищення його до рівня кодифікаційного для приватного (цивільного) права України є законодавчою новелою. Надання відшкодуванню ядерної шкоди значення різновиду приватно-правового інституту створює підставу методологічного значення для визначення правової природи відносин, пов'язаних з ліквідацією негативних наслідків людської діяльності, здійснюваної з використанням досягнень науково-технічного прогресу, особливо з використанням ядерної енергії, радіаційно небезпечних технологій, джерел іонізуючих випромінювань, з добуванням, переробкою, виробленням, транспортуванням, захороненням, знищенням утилізацією та іншим поводженням з радіоактивними відходами. Тим самим зазначений інститут за своїм призначенням покликаний до упорядкування й удосконалення існуючого механізму регулювання зобов'язань (правовідносин) з відшкодування шкоди, масштаби якої сягають глобальних, і настання якої може мати неспровокований характер. Уже на сьогодні Україна має 14 діючих блоків атомних електростанцій (АЕС), що репрезентують одну з найбільших ядерно-енергетичних програм у Європі (п'яте місце після Франції, Великобританії, Росії та Німеччини). В Україні функціонують п'ять підприємств **здобування та переробки** радіоактивної руди. Близько п'яти тисяч закладів та підприємств **використовують** джерела іонізуючого випромінювання, понад 2600 підприємств використовують майже 105000 радіоізотопних приладів [53].

У той же час, як констатує Верховна Рада України, приймаючи 17 грудня 1997 р. Закон «Про ратифікацію Конвенції про ядерну безпеку», на сьогодні не існує технологій перетворення об'єкта

«Укриття» в екологічно безпечну систему та не визначено комплексу необхідних заходів для досягнення високого рівня ядерної безпеки цього об'єкта відповідно до вимог Конвенції[54].

Цілком очевидно, що потребує значних зусиль реалізація конституційних положень про те, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, що кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення (статті 16, 50 Основного Закону України). До відносин, пов'язаних з відшкодуванням ядерної шкоди, навряд чи може бути достатнім та ефективним застосування традиційних цивільно-правових засобів.

Тому не випадково, що відповідно до ст. 1189 ЦК сам Кодекс не забезпечує безпосереднього регулювання відшкодування ядерної шкоди. **Особливості відшкодування цієї шкоди встановлюються законом.**

За відносно короткий проміжок часу Україна створила власне ядерне законодавство, яке поступово розвивається, удосконалюється і формується у самостійну галузь національного законодавства. До найбільш вагомих для приватно-правової сфери можуть бути віднесені закони України: «Про приєднання України до Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду» від 12 липня 1996 р.[55]; «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 р.[56]; «Про поведження з радіоактивними відходами» від 30 червня 1995 р.[57]; «Про об'єкти підвищеної небезпеки» від 18 січня 2001 р.[58]; «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» від 12 грудня 2001 р.[59] та низка інших, у тому числі міжнародно-правових актів.

Зазначені законодавчі акти встановлюють основні правила, відповідно до яких повинна відшкодуватися ядерна шкода, осіб, зобов'язаних цю шкоду відшкодувати, умови відшкодування, розмір і обмеження відшкодування.

Основним суб'єктом, на якого покладається обов'язок з відшкодування ядерної шкоди, є **оператор**. Він виступає основним боржником у зобов'язанні з відшкодування ядерної шкоди. Оператором вважається **експлуатуюча організація**, тобто призначена державою юридична особа, яка забезпечує ядерну та радіаційну безпеку. Експлуатуюча організація (далі – оператор) отримує **дозвіл (ліцензію)** на здійснення видів діяльності, пов'язаних з використанням ядерних технологій, ядерних матеріалів (будь-яких вихідних або розчеплювальних матеріалів, у тому числі ядерного палива), за винятком природного урану, який може виділяти енергію шляхом самопідтримуваного ланцюгового процесу ядерного поділу поза ядерним реактором самостійно або у комбінації з яким-небудь іншим матеріалом, та радіоактивних продуктів і відходів, за винятком невеликої кількості радіоактивних продуктів, радіоактивних відходів та ядерного палива, що передбачається нормами, правилами і стандартами з ядерної та радіаційної безпеки, за умови, що ця кількість не перевищує максимальної межі, встановленої Радою керуючих Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ). Крім того, оператор отримує ліцензію на здійснення діяльності, пов'язаної з використанням фізичних об'єктів або технічних пристроїв, які створюють або за певних умов можуть створювати іонізуюче випромінювання (джерел іонізуючого випромінювання) у науці, виробництві, медицині та інших галузях, а також видобування уранових руд та поведження з радіоактивними відходами, тобто діяльністю, пов'язаною зі збиранням, переробкою, перевезенням, зберіганням та захороненням радіоактивних відходів. Ліцензуванню підлягає також діяльність, пов'язана з використанням будь-якого ядерного реактора, будь-якого заводу, що використовує ядерне паливо для виробництва ядерного матеріалу або на якому обробляється ядерний матеріал чи переробляється опромінене ядерне паливо (ядерна установка). Оператор – це експлуатуюча організація, яка має право страхування зайнятості робочих місць, важливих для забезпечення безпеки ядерної установки, здійснює діяльність, пов'язану з вибором майданчика, проектуванням, будівництвом, введенням в експлуатацію, експлуатацією, зняттям з експлуатації і консервацією ядерної установки на підставі отриманого дозволу (ліцензії); забезпечує радіаційний захист персоналу, населення та навколишнього природного середовища. Оператор несе

відповідальність за фізичний захист ядерних матеріалів і за відшкодування ядерної шкоди, забезпечує фінансове покриття відповідальності за ядерну шкоду у розмірі та на умовах, що визначаються законодавством України.

Відповідно до ст. 11 Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду **оператор ядерної установки** несе відповідальність за ядерну шкоду, якщо доведено, що така шкода спричинена ядерним інцидентом на його ядерній установці або пов'язаним з ядерним матеріалом, що надійшов з такої установки або вироблений у цій установці, та відбувся до прийняття оператором іншої ядерної установки відповідно до чітко висловлених умов письмового контракту.

Виконуючи роль потенціального боржника у зобов'язанні з відшкодування ядерної шкоди, оператор (ліцензіат) зобов'язаний мати фінансове забезпечення для покриття його відповідальності за ядерну шкоду з моменту звернення за отриманням чи продовженням дії ліцензії на експлуатацію ядерної установки в межах суми, еквівалентної 150 мільйонам Спеціальних прав запозичення за кожний ядерний інцидент. (Спеціальні права запозичення у даному разі означають розрахункову одиницю, визначену Міжнародним валютним фондом, яка використовується для здійснення власних операцій та угод (ст. 75 Закону «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»). Фінансове забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду здійснюється самим оператором шляхом: а) страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, яка може бути завдана внаслідок ядерного інциденту; б) отримання інших видів фінансового забезпечення, передбачених законами України.

Страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду є обов'язковим. Страховики, які мають дозвіл на страхування відповідальності операторів ядерних установок, зобов'язані утворити **ядерний страховий пул**, тобто об'єднання страховиків, ціль якого полягає в консолідації коштів на випадок виникнення ядерної шкоди.

У деяких випадках на стороні боржника у зобов'язанні з відшкодування ядерної шкоди може бути кілька осіб (операторів). У такому випадку завдана ядерна шкода операторами буде відшкодовуватися на засадах часткової відповідальності. Але якщо частка кожного із них у цій шкоді не може бути обґрунтовано визначена, ці оператори несуть солідарну відповідальність.

Оператору ядерної установки Кабінетом Міністрів України може бути надана державна гарантія фінансового забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду, у зв'язку з чим держава буде виконувати обов'язки гаранта. Однак у будь-якому разі держава надає кошти для відшкодування ядерної шкоди, якщо **виконавчий документ** про її відшкодування було повернуто стягувачеві у разі відсутності у боржника майна, на яке може бути звернене стягнення у порядку, визначеному Законом «Про виконавче провадження».

Для отримання коштів на відшкодування ядерної шкоди від держави стягувач подає до органу, уповноваженого Кабінетом Міністрів України на здійснення виплат з відшкодування ядерної шкоди, заяву довільної форми про відшкодування такої шкоди, виконавчий документ про її відшкодування, постанову державного виконавця про повернення виконавчого документа стягувачеві. Участь держави у відшкодуванні ядерної шкоди будується на засадах **субсидіарного зобов'язання**. Здійснивши відшкодування ядерної шкоди, держава набуває права регресу, яке реалізується шляхом пред'явлення відповідного виконавчого документа до виконання на свою користь протягом п'яти років з моменту здійснення нею відшкодування (ст. 10 Закону «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення»).

Інколи визначення особи (оператора), на яку покладається обов'язок з відшкодування ядерної шкоди, здійснюється на підставі договору. Так, якщо ядерна шкода була завдана під час транзиту ядерного матеріалу через територію України, відповідальність за ядерну шкоду несе оператор, що є вантажовідправником чи є його одержувачем. Момент переходу відповідальності визначається угодою між вантажовідправником і вантажоодержувачем. У разі відсутності чіткого визначення настання цього моменту вантажовідправник несе відповідальність до моменту передачі вантажу уповноваженій особі на кордоні держави, до якої відправлено вантаж, якщо інше не передбачено міжнародними

договорами, учасницею яких є Україна (ст. 73 Закону «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»).

Зобов'язання з відшкодування ядерної шкоди є різновидом зобов'язань з множинністю осіб, причому у переважній більшості випадків, на стороні кредитора (активна множинність осіб у зобов'язанні). Зазначену множинність складають переважно фізичні особи, правовому захисту яких законодавство надає пріоритет (ст. 1 Конвенції про ядерну безпеку; ст. 5 Закону «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»; ст. 3 Закону «Про поводження з радіоактивними відходами»). Оператор зобов'язаний відшкодувати завдану ядерну шкоду **кожному потерпілому**, здоров'ю якого ця шкода була завдана (ст. 6 Закону «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення»). У разі смерті потерпілого право на відшкодування ядерної шкоди переходить до його спадкоємців.

Коло осіб на стороні кредитора у зобов'язанні з відшкодування ядерної шкоди визначається відповідно до п. 1 ст. 1 Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду, де «особа» означає будь-яку фізичну особу, товариство, будь-який приватний чи державний орган незалежно від того, чи є він юридичною особою чи ні, будь-яку міжнародну організацію, що є юридичною особою згідно із законодавством держави, що відповідає за установку, та будь-яку державу чи будь-яке з державних утворень, що входить до неї.

Зобов'язання з відшкодування ядерної шкоди характеризується певними особливостями і з точки зору умов, за наявності яких ці зобов'язання виникають. Насамперед усе це стосується умови про шкоду. Не будь-яка шкода у цьому зобов'язанні є ядерною. Не визнається ядерною, наприклад, шкода, якої потерпілий зазнав у зв'язку з оплатою юридичної допомоги.

Поняття ядерної шкоди визначається законом з урахуванням обставин, в умовах яких мало місце завдання цієї шкоди. Так, відповідно до ч. 2 ст. 313 Кодексу торговельного мореплавства України ядерна шкода означає шкоду, завдану особі або майну радіоактивними властивостями або поєднанням радіоактивних властивостей з токсичними, вибуховими та іншими небезпечними властивостями ядерного палива, радіоактивних продуктів ядерного судна або їхніх відходів, а також витрати, проведені з метою відвернення шкоди або зменшення її розміру. Якщо поряд з ядерною завдана інша шкода, яка не може бути відокремлена від ядерної, то вся завдана шкода визнається ядерною. При цьому шкодою не є шкода, завдана самому ядерному судну, його устаткуванню, паливу і запасам продовольства.

У контексті ст. 1 Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду Законом України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» визначено загальне поняття ядерної шкоди, якою, зокрема, вважається: втрата життя, будь-які ушкодження, завдані здоров'ю людини, або будь-яка втрата майна, або шкода, завдана майну, або будь-яка інша втрата чи шкода, що є результатом небезпечних властивостей ядерного матеріалу на ядерній установці або ядерного матеріалу, який надходить з ядерної установки чи надсилається до неї, крім шкоди, завданої самій установці або транспортному засобові, яким здійснювалося перевезення.

Вбачається, таким чином, що **ядерна шкода** як одна з умов деліктного зобов'язання – це **сукупність неблагоприятних для суб'єкта цивільного права немайнових або майнових наслідків у вигляді будь-якого ушкодження здоров'я фізичної особи чи її смерті або будь-яких майнових втрат, що виникли внаслідок діяльності, пов'язаної з виробленням, зберіганням, транспортуванням, використанням радіоактивних речовин та джерела іонізуючих випромінювань, експлуатацією ядерних установок, здійсненням захоронення, знищення чи утилізації радіаційно небезпечних речовин та матеріалів.**

При визначенні ядерної шкоди може постати питання стосовно шкоди **моральної**. В актах законодавства, що регулюють відшкодування ядерної шкоди, моральна шкода не згадується. Проте ймовірність останньої у випадках завдання ядерної шкоди надзвичайно висока. На сумному досвіді ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи бачимо, що деякі з отриманих людьми радіаційних

захворювань практично невиліковні, а ймовірність таких захворювань у разі ядерного інциденту майже стовідсоткова. Додамо, що із заселеної території, що зазнала інтенсивного забруднення довгоживучими радіонуклідами з щільністю забруднення ґрунту понад доаварійний рівень ізотопами цезію, стронцію або плутонію, люди відселяються в обов'язковому порядку (ч. 2 ст. 2 Закону «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»). У разі ядерного інциденту можуть мати місце інші наслідки, що не підлягають грошовій оцінці.

Відповідно до ч. 2 ст. 2 Закону «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» до відносин, не врегульованих цим Законом, застосовуються норми іншого законодавства, у тому числі цивільного. Отже, не існує правових перешкод для відшкодування моральної шкоди як складової шкоди ядерної.

За своїм походженням шкода, яка визнається ядерною, може розглядатися як наслідок відповідної людської діяльності, яка сама по собі, якщо нею не порушуються вимоги законодавства, є правомірною. Протиправним є завдання охоронюваним законом особистим немайновим та майновим благам потерпілому тих чи інших втрат, з приводу відшкодування яких і виникає недоговорне зобов'язання. Зазначені втрати фактично є безпосереднім наслідком людської діяльності, пов'язаної з використанням ядерної енергії, радіаційно небезпечних технологій, джерела іонізуючих випромінювань, а також з добуванням, переробкою, виробленням, транспортуванням, захороненням, знищенням, утилізацією й іншим поводженням з радіоактивними відходами тощо. До уваги мають братися лише ті випадки, коли ядерна шкода завдається безпосередньо внаслідок такої діяльності. Як передбачено у законодавчих актах, що регулюють відносини з відшкодування ядерної шкоди (наприклад, ч. 1 ст. 2 Закону «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення»), йдеться про ядерну шкоду, завдану **ядерним інцидентом**. З точки зору **причинного зв'язку**, останній має значення безпосередньої причини настання ядерної шкоди. **Ядерним інцидентом** при цьому визнається будь-яка подія чи серія подій одного і того ж самого походження, які спричинили ядерну шкоду (ст. 1 Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду).

Згідно з ч. 1 ст. 4 зазначеної Конвенції та ч. 1 ст. 72 Закону «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» обов'язок з відшкодування ядерної шкоди кваліфікується як відповідальність, яка визнається **абсолютною**, тобто такою, яка настає **незалежно від вини оператора**. Однак, вбачається, що абсолютність цієї відповідальності оператора слід сприймати як умовну, оскільки у тих самих законодавчих актах містяться вказівки щодо обставин, за яких оператор від обов'язку відшкодувати ядерну шкоду може бути **звільнений**.

Так, зокрема, оператор звільняється від обов'язку відшкодувати ядерну шкоду, якщо вона завдана ядерним інцидентом, що виник безпосередньо як наслідок стихійного лиха виняткового характеру, збройного конфлікту, воєнних дій, громадянської війни або повстання. Крім того, якщо оператор доведе, що ядерна шкода виникла повністю або частково внаслідок **грубої недбалості** особи, якій завдана шкода, або внаслідок дії чи бездіяльності такої особи з наміром завдати шкоду, оператор за рішенням суду може також бути звільнений від обов'язку відшкодування шкоди, завданої такій особі.

Відповідно до ч. 5 ст. 4 Віденської конвенції оператор не несе відповідальності за ядерну шкоду, завдану: а) самій ядерній установці або будь-якому майну на місці розташування цієї установки, яке використовується або має використовуватися у зв'язку з цією установкою; б) транспортному засобові, на якому ядерний матеріал перебував під час ядерного інциденту.

Серед особливостей умов, необхідних для реалізації потерпілим свого суб'єктивного права на відшкодування ядерної шкоди, заслуговують на увагу договірні засади реалізації цього права.

Так, згідно з ч. 2 ст. 5 Закону «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» ядерна шкода може бути відшкодована оператором відповідно до договору про відшкодування ядерної шкоди, укладеного ним з потерпілим за участю страховика (іншого фінансового гаранта). За цим договором визначається обсяг майнових обов'язків оператора,

страховика (іншого фінансового гаранта) перед потерпілим на випадок завдання ядерної шкоди його здоров'ю, майну чи у разі смерті. За формою цей договір підлягає нотаріальному посвідченню і державній реєстрації. Укладаючи такий договір, потерпіла особа здійснює своє право на відшкодування ядерної шкоди. Договір про відшкодування ядерної шкоди укладається після завдання потерпілому цієї шкоди і, коли однією із його сторін виступає страховик, то договір визнається **страховим випадком**. Укладення такого договору не є обов'язковим, а у разі недосягнення згоди між сторонами спір про відшкодування ядерної шкоди вирішується судом. Ядерна шкода відшкодовується **виключно** у формі **грошової компенсації** (ст. 4 Закону «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення»). Обов'язок оператора з відшкодування ядерної шкоди обмежується сумою, еквівалентною 150 мільйонам Спеціальних прав запозичення (розрахункової одиниці, що визначається Міжнародним валютним Фондом і використовується при здійсненні ним власних операцій та угод) за кожний ядерний інцидент. Залежно від виду понесених внаслідок ядерного інциденту втрат розмір грошової компенсації ядерної шкоди дорівнює 2000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, встановлених на момент винесення судового рішення (укладення договору про відшкодування ядерної шкоди). У разі коли ядерна шкода була завдана потерпілому у зв'язку з ушкодженням його здоров'я, грошова її компенсація обмежується сумою, що дорівнює 5000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Такою ж сумою обмежується і розмір грошової компенсації ядерної шкоди, завданої потерпілому у зв'язку з пошкодженням його майна. У зазначених межах обов'язок з відшкодування ядерної шкоди виконується перед **кожним потерпілим**.

Сума грошової компенсації ядерної шкоди не повинна перевищувати розміру фактично завданої шкоди. Водночас ця сума не може бути більшою навіть тоді, коли розмір завданої шкоди її перевищує. Неоподатковуваний мінімум доходів громадян береться до уваги той, що встановлений на момент винесення судового рішення або на момент укладення договору про відшкодування ядерної шкоди. Можливі судові витрати, понесені потерпілим у зв'язку з розглядом справи про стягнення ядерної шкоди, до неї не належать, а тому вони підлягають відшкодуванню у повному обсязі додатково до будь-якої суми відшкодування ядерної шкоди, встановленої судом. Можливі й інші обмеження розміру відшкодування ядерної шкоди.

Так, зокрема, відповідно до ст. 318 Кодексу торговельного мореплавства України відповідальність оператора ядерного судна за ядерну шкоду, завдану внаслідок одного ядерного інциденту з даним судном, обмежується сумою 99,75 мільйона розрахункових одиниць, включаючи судові витрати. Якщо внаслідок ядерного інциденту заявляються вимоги про відшкодування шкоди, завданої як особі, так і майну, то із суми, що дорівнюється 99,75 мільйона розрахункових одиниць, 69,825 мільйона складає межу виконання вимог щодо відшкодування шкоди, завданої особі, а сума в розмірі 29,925 мільйона – межа відшкодування шкоди, завданої майну. Слід зазначити, що у разі недостатності суми, призначеної для відшкодування шкоди, завданої особі, несплачений лишок таких вимог підлягає пропорційній сплаті із суми, призначеної для відшкодування шкоди, завданої майну. Суми, призначені для оплати вимог, розподіляються між позивачами пропорційно доведеним розмірам їх вимог.

У кожному випадку відповідальність оператора за шкоду, завдану внаслідок одного ядерного інциденту, не може перевищувати встановлених меж безвідносно до того, скільки позовів проти нього буде вчинено.

§ 10. Відшкодування шкоди, завданої фізичній особі каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю

Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої фізичній особі ушкодженням її здоров'я або внаслідок її смерті, характеризуються кількома особливостями. По-перше, йдеться про шкоду, яка завдана найціннішим особистим немайновим благам, належним людині, які, поряд з іншими, в Україні визнані найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції) та охорона яких складає першочергове завдання і визначає призначення всієї правової системи демократичної, соціальної, правової держави,

якою, за визначенням Основного Закону, Україна себе визнає. По-друге, у зв'язку з тим, що у даному разі шкода завдається благам людини, що є найціннішими і які грошовій оцінці не підлягають, то і втрати, яких зазнає у даному разі людина, не мають майнового виміру, і вони не можуть бути компенсованими ніякими грошовими коштами. По-третє, така шкода не підлягає натуральному відшкодуванню, як не підлягає вона і повному відшкодуванню, оскільки це за природою неможливо. По-четверте, за правилами, встановленими для недоговірних зобов'язань з відшкодування шкоди, підлягає відшкодуванню завдана у даному разі шкода безвідносно до того, чи мало місце ушкодження здоров'я або настала смерть фізичної особи в умовах договірних відносин, чи внаслідок недоліків товарів робіт або наданих послуг, чи діяльності, що є джерелом підвищеної небезпеки, чи в інших випадках, де здійснює свою діяльність людина.

Враховуючи наведені обставини, чинне цивільне законодавство виходить тільки з можливого розміру обов'язку з відшкодування шкоди, завданої ушкодженням чи смертю фізичної особи.

Розмір відшкодування у даному разі визначається розміром втрат, що мають майновий характер, а також ступенем тих душевних страждань і фізичним болем, яких фізична особа чи члени її сім'ї та близькі родичі зазнали внаслідок понесених втрат. Тому і вирішення питання щодо відшкодування такої шкоди здійснюється за загальними правилами, за винятком тих, що стосуються окремих ситуацій (наприклад, відшкодування шкоди незалежно від вини), спеціально передбачених у законі.

Відшкодування завданої внаслідок ушкодження здоров'я фізичної особи шкоди полягає в такому: а) у відшкодуванні заробітку (доходу), втраченого потерпілим унаслідок втрати чи зменшення професійної або загальної працездатності; б) у відшкодуванні додаткових витрат, викликаних необхідністю посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду тощо; в) у відшкодуванні моральної шкоди.

Внаслідок каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я фізичної особи у більшості випадків втрачається можливість здійснення нею тієї діяльності, якою вона займалась раніше, у тому числі виконувати роботу, за яку вона отримувала відповідний заробіток або інший дохід. Тому фізична або юридична особа яка завдала шкоди каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я потерпілого, повинна відшкодувати отримуваний раніше, але втрачений завданою шкодою заробіток потерпілого.

У зобов'язанні з відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, принципово важливим є питання, яке стосується визначення розміру втраченого потерпілим заробітку (доходу). При вирішенні цього питання врахуванню підлягають: а) середньомісячний заробіток потерпілого; б) ступінь втрати професійної або загальної працездатності.

Розмір втраченого фізичною особою внаслідок каліцтва або іншого ушкодження здоров'я заробітку (доходу), що підлягає відшкодуванню, визначається у відсотках від середньомісячного заробітку (доходу), який потерпілий мав до каліцтва, або іншого ушкодження здоров'я, з урахуванням ступеня втрати потерпілим професійної працездатності, а за її відсутності — загальної працездатності.

Середньомісячний заробіток (дохід) обчислюється за бажанням потерпілого за дванадцять або за три останні календарні місяці роботи, що передували ушкодженню здоров'я або втраті працездатності внаслідок каліцтва або іншого ушкодження здоров'я. Якщо середньомісячний заробіток (дохід) потерпілого є меншим від п'ятикратного розміру мінімальної заробітної плати, то розмір втраченого заробітку (доходу) обчислюється, виходячи з п'ятикратного розміру мінімальної заробітної плати.

Слід зазначити, що законодавцем проводиться ідея надання потерпілому переваги у виборі найкращого для нього співвідношення часу, за який обчислюється його заробіток (дохід). Для потерпілого це не байдуже. Скажімо, у разі професійного захворювання, що виникло у потерпілого через деякий час після завдання шкоди його здоров'ю, для визначення розміру відшкодування може мати істотне значення заробіток, отримуваний потерпілим саме в останні три календарні місяці перед припиненням роботи, хоч би за тієї причини, що, наприклад, протягом перших шести із дванадцяти календарних місяців заробіток потерпілого був нижчим.

До втраченого заробітку (доходу) включаються всі види оплати праці за трудовим договором за місцем основної роботи, а також за сумісництвом, з яких сплачується податок на доходи громадян, у сумах, нарахованих до вирахування податку. До цього заробітку не включаються тільки одноразові виплати, компенсація за невикористану відпустку, вихідна допомога, допомога по вагітності та деякі інші грошові надходження.

Відшкодування втраченого потерпілим заробітку (доходу) повинне здійснюватися не тільки в межах того, що потерпілий отримував до каліцтва або іншого ушкодження здоров'я, а й того, що він міг би отримувати у майбутньому. Наприклад, якщо заробіток (дохід) потерпілого до його каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я змінився, що поліпшило його матеріальне становище (підвищення заробітної плати за посадою, переведення на вище оплачувану роботу, прийняття на роботу після закінчення освіти), при визначенні середньомісячного заробітку (доходу) враховується заробіток (дохід), який він одержав або мав одержати після відповідної зміни (ч. 4 ст. 1197 ЦК). Також і після початку трудової діяльності особи віком до вісімнадцяти років відповідно до одержаної кваліфікації потерпілий має право вимагати збільшення розміру відшкодування шкоди, пов'язаної із зменшенням його професійної працездатності внаслідок каліцтва або іншого ушкодження здоров'я, виходячи з розміру заробітної плати працівників його кваліфікації, але не нижче встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати. У разі коли потерпілий не має професійної кваліфікації і після досягнення повноліття продовжує залишатися непрацездатним внаслідок каліцтва або іншого ушкодження здоров'я, завданого йому до повноліття, він має право вимагати відшкодування шкоди у розмірі не нижче встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати.

У тих випадках, коли особа до її каліцтва або іншого ушкодження здоров'я самостійно забезпечувала себе роботою, займаючись, наприклад, підприємницькою діяльністю або діяльністю творчою чи адвокатською практикою, розмір відшкодування визначається на підставі даних органу державної податкової служби у сумах, нарахованих до вирахування податків.

Шкода, завдана фізичній особі каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, відшкодовується без урахування пенсії, призначеної у зв'язку з втратою здоров'я, або пенсії, яку потерпілий одержував до цього, а також інших доходів.

Залежно від тих чи інших обставин розмір відшкодування потерпілому шкоди може змінюватися як у бік збільшення, так і у бік зменшення.

Розмір відшкодування може бути збільшений, якщо стан здоров'я потерпілого погіршився і працездатність знизилася порівняно з тією, яка була у нього на момент вирішення питання про відшкодування шкоди (ст. 1203 ЦК), або коли був збільшений розмір мінімальної заробітної плати (ч. 2 ст. 1208 ЦК) тощо.

У випадках, коли працездатність потерпілого зросла порівняно з тією, яка була в нього на момент вирішення питання про відшкодування шкоди, особа, на яку покладено обов'язок відшкодувати цю шкоду, має право вимагати зменшення розміру відшкодування (ст. 1204 ЦК).

Саме відшкодування шкоди, завданої фізичній особі каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, може здійснюватися або щомісячними платежами, або сума відшкодування може бути виплачена одноразово, але не більш як за три роки наперед.

У разі припинення юридичної особи, зобов'язаної відшкодувати шкоду, завдану каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, обов'язок з відшкодування шкоди покладається на правонаступників юридичної особи. При ліквідації юридичної особи платежі, належні потерпілому, мають бути капіталізовані для виплати їх потерпілому, а якщо у юридичної особи, що ліквідується, кошти для капіталізації платежів, що підлягають сплаті, відсутні, то обов'язок щодо їх капіталізації покладається на ліквідаційну комісію на підставі рішення суду за позовом потерпілого (ст. 1205 ЦК).

Що стосується відшкодування додаткових витрат, то слід мати на увазі таке: а) закон у даному разі

виходить із презумпції їх обґрунтованості, доведеності і необхідності; б) відшкодуванню підлягають витрати, які дійсно були викликані завданою шкодою; в) закон не встановлює вичерпного переліку витрат, а тому серед них можуть мати місце не тільки ті, що викликані необхідністю посиленого харчування, протезування, придбання ліків, санаторно-курортного лікування, стороннього догляду (ч. 1 ст. 1195 ЦК). До таких витрат можуть бути також віднесені оплата послуг або майна, придбання путівки, оплата проїзду, оплата спеціальних транспортних засобів тощо (ч. 2 ст. 1202 ЦК). У деяких випадках додаткові витрати складають весь обсяг відшкодування. Наприклад, у разі каліцтва або іншого ушкодження здоров'я малолітньої особи до досягнення нею чотирнадцяти років практично нічого іншого і не відшкодовується, окрім додаткових витрат (ч. 1 ст. 1199 ЦК).

Від зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої фізичній особі каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, слід відрізнити зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої смертю потерпілого. У даному разі про відшкодування шкоди самому потерпілому йтися не може. Однак смерть потерпілого викликає певні втрати (як майнові, так і моральні) для певного кола осіб, переважно для близьких йому людей, у тому числі тих, кого потерпілий за свого життя утримував, а також осіб, які понесли витрати на поховання (статті 1200, 1201 ЦК).

Відповідно до ст. 1200 ЦК до таких осіб віднесені: а) утриманці особи, яка загинула (померла), які були на її утриманні або мали на день її смерті право на одержання від неї утримання за причини власної непрацездатності за віком (чоловіки віком понад 60 років і жінки віком понад 55 років) або за станом здоров'я (інваліди однієї із трьох груп інвалідності); б) інші особи, зокрема, один із батьків (усиновлювачів) або другий з подружжя чи інший член сім'ї, незалежно від їхнього віку і працездатності, за умови, що вони не працюють і здійснюють догляд за: дітьми, братами, сестрами, онуками померлого, до досягнення ними чотирнадцяти років; в) діти померлого віком до вісімнадцяти років (учні, студенти, які не закінчили навчання, але не більш як до досягнення ними двадцяти трьох років); г) дитина потерпілого, народжена після його смерті; д) чоловік, дружина, батьки (усиновлювачі), які досягли пенсійного віку, встановленого законом; е) інші непрацездатні особи, які були на утриманні потерпілого протягом п'яти років після його смерті.

Згідно з цим встановлюються строки, протягом яких здійснюється відшкодування шкоди, завданої смертю потерпілого – дитині до досягнення нею вісімнадцятирічного віку (учню, студентів до закінчення навчання, але не більш як до досягнення ними двадцяти трьох років; чоловікові, дружині, батькам (усиновлювачам), які досягли пенсійного віку, встановленого законом, довічно; інвалідам на строк інвалідності тощо).

Розмір відшкодування шкоди зазначеним особам визначається тією часткою середньомісячного заробітку або іншого доходу потерпілого, яку вони одержували або мали право одержувати за його життя з вирахуванням частки, яка припадала на нього самого та працездатних осіб, які перебували на його утриманні, але не мають права на відшкодування шкоди.

Особам, які втратили годувальника, шкода відшкодовується у повному обсязі без урахування пенсії, призначеної їм унаслідок втрати годувальника, та інших доходів (наприклад, стипендії, гонорарів, одержуваних неповнолітньою дитиною померлого). При здійсненні відшкодування вина потерпілого у даному разі не враховується. Розмір відшкодування, обчислений для кожного з осіб, які мають право на відшкодування шкоди, завданої смертю годувальника, подальшому перерахуванню не підлягає, крім випадків: а) народження дитини, зачатої за життя і народженої після смерті годувальника; б) призначення (припинення) виплати відшкодування особам, що здійснюють догляд за дітьми, братами, сестрами, онуками померлого. Законом може бути збільшений розмір відшкодування шкоди, завданої смертю потерпілого.

Що стосується відшкодування витрат на поховання потерпілого, то вони відшкодовуються особою, яка завдала шкоди смертю потерпілого. До зазначених витрат належать і ті, що були понесені на спорудження надгробного пам'ятника. При цьому не зараховується допомога на поховання, одержана фізичною особою, яка зробила витрати на поховання потерпілого.

При вирішенні питання щодо відшкодування шкоди, завданої фізичній особі каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, врахуванню підлягають насамперед причини та обставини, за яких ця шкода була завдана. Зокрема, не виключаються ситуації, коли завдання шкоди стало наслідком злочину. У цьому випадку особа, яка вчинила злочин, зобов'язана відшкодувати витрати закладові охорони здоров'я на лікування потерпілого від злочину, крім випадків завдання шкоди при перевищенні меж необхідної оборони або у стані сильного душевного хвилювання, що виникло раптово внаслідок насильства або тяжкої образи з боку потерпілого. Якщо злочин вчинено малолітньою або неповнолітньою особою, витрати на лікування потерпілого відшкодовуються особами в порядку, передбаченому статтями 1178, 1179 ЦК. Право на таке відшкодування мають власники відповідних закладів охорони здоров'я (ст. 1206 ЦК).

У тих випадках, коли злочином була завдана шкода каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого, а особу, яка вчинила злочин, не встановлено, або якщо вона є неплатоспроможною, відшкодування такої шкоди здійснюється державою.

Питання щодо компенсації моральної шкоди, завданої у зв'язку з каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, має вирішуватися поза межами відшкодування зазначених вище майнових втрат і витрат. Розмір відшкодування такої шкоди повинен визначатися судом. При цьому мають бути враховані характер страждань потерпілого або членів його сім'ї, близьких родичів, ступінь вини заподіювача шкоди, а також можливі в майбутньому моральні страждання (наприклад, при втраті потерпілим кінцівок, у випадках втрати зору тощо).

§ 11. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг)

В інтересах захисту прав фізичних та юридичних осіб у рамках недоговірних зобов'язань з відшкодування шкоди встановлено механізм регулювання відносин, пов'язаних із завданням шкоди внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг). Присвячені цьому норми ЦК (статтями 1209–1211 ЦК) встановлюють загальні правила, відповідно до яких завдана у даному разі шкода має відшкодовуватися. За своїм призначенням і спрямованістю впливу на регульовані відносини вони мають не тільки функціонально-компенсаційне, а й превентивно-стимулююче значення, оскільки в них відображається ідея сприяння за допомогою засобів права покращенню виробництва товарів, виконання робіт, підвищенню якості послуг і ефективності діяльності тих суб'єктів права, які здійснюють реалізацію результатів виконаних виробником робіт.

Відповідно до ст. 1209 ЦК продавець, виготовлювач товару, виконавець робіт (послуг) зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану фізичній або юридичній особі внаслідок конструктивних, технологічних, рецептурних та інших недоліків товарів, робіт (послуг), а також недостовірної або недостатньої інформації про них.

Відмітними особливостями інституту відшкодування такої шкоди є те, що сфера його дії практично не обмежена. Право на відшкодування шкоди у даному разі може належати потерпілому безвідносно до того, чи перебував він у договірних відносинах з продавцем, виготовлювачем товару, виконавцем роботи (послуги), чи ні. Право вимагати відшкодування шкоди зберігається за потерпілим протягом встановлених строків придатності товару, роботи (послуги), а якщо вони не встановлені, — протягом десяти років від дня виготовлення товару, виконання робіт (надання послуг).

Недоговірний інститут з відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), в основних своїх ідеях перекликається із Законом України «Про захист прав споживачів». Однак, якщо цей Закон має на увазі захист прав та інтересів тільки певної групи осіб, а саме осіб фізичних, які з продавцем, виготовлювачем товару, виконавцем роботи (послуги) пов'язані відповідним договором (підряду, про надання послуг, купівлі-продажу тощо), то в зобов'язаннях з відшкодування шкоди правом на захист порушених прав можуть скористатися також і юридичні особи. Крім того, якщо за названим Законом право на відшкодування шкоди належить фізичній особі, яка придбала товар чи замовила виконання робіт (надання послуг) тільки у споживчих цілях, тобто для задоволення власних потреб, не пов'язаних з підприємницькою діяльністю, то за правилами про відшкодування шкоди в

умовах недоговірних правовідносин юридичного значення не має ціль придбання товару чи замовлення робіт (послуг).

З цього, однак, не випливає висновок, що у зв'язку із Законом «Про захист прав споживачів» і положеннями статей 1209–1211 ЦК існує конкуренція норм. У їх співвідношенні вбачається, що законодавець припускає конкуренцію договірних і недоговірних позовів. Тому лише потерпілий має право вирішувати, який із позовів обрати у разі необхідності судового захисту цивільного права.

За вибором потерпілого визначається також особа, яка має відшкодувати шкоду, завдану йому внаслідок недоліків товару, Відповідальними за таку шкоду можуть бути продавець або виготовлювач товару. Це також стосується випадку, коли шкода була потерпілому завдана внаслідок ненадання повної чи достовірної інформації щодо властивостей і правил користування товаром. У даному разі відшкодування шкоди здійснюється продавцем або виготовлювачем товару за вибором потерпілого. Однак якщо було завдано шкоди у зв'язку з недоліками робіт (послуг), то відшкодування такої шкоди має здійснюватися тільки виконавцем робіт або послуг (ст. 1210 ЦК).

Виходячи з того, що відповідно до ч. 1 ст. 1209 ЦК завдана внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) шкода відшкодовується потерпілому незалежно від того, чи перебував потерпілий з продавцем, виготовлювачем товару, виконавцем робіт (послуг) у договірних відносинах, можна зробити висновок, що право вимагати відшкодування шкоди належить не тільки безпосереднім покупцям товару чи замовникам робіт (послуг). Таке право може належати і стороннім особам, які товар не купували і робіт (послуг) не замовляли. Наприклад, фізична особа придбала за договором роздрібною купівлі-продажу у підприємця електропристрій, який при вимкненні вдома загорівся і внаслідок пожежі була завдана шкода не тільки тому, хто придбав товар (покупцеві), а і його сусідам або іншим стороннім особам.

Специфіка недоговірних зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), полягає, по-перше, в тому, що вони виникають за наявності будь-яких недоліків, незалежно від причини їх виникнення (рецептурних, технологічних чи конструктивних тощо). По-друге, обов'язок з відшкодування шкоди настає не тільки за шкоду, викликану недоліками товару, робіт (послуг), але також і за неповну чи недостовірну інформацію про товар, роботу (послугу). Причому, по-третє, потерпілому відшкодовується шкода, завдана йому внаслідок того, що він не був попереджений про необхідні дії після спливу строку придатності і про можливі наслідки в разі невиконання цих дій. По-четверте, обов'язок з відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), залишається за продавцем, виготовлювачем товару, виконавцем робіт (послуг) також у випадку порушення ними вимог закону щодо обов'язкового встановлення строку придатності товару, роботи (послуги). По-п'яте, відшкодування цієї шкоди не залежить від вини продавця, виготовлювача товару, виконавця робіт (послуг). Звільнення останніх від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), можливе тільки у двох випадках: а) якщо продавець, виготовлювач товару, виконавець робіт (послуг) доведуть, що шкода була завдана внаслідок непереборної сили; б) якщо шкода стала наслідком допущеного потерпілим порушення правил користування або зберігання товару (результатів робіт, послуг).

У зв'язку з останньою обставиною одразу постає питання щодо вини потерпілого в тому, що правила користування або зберігання товару (результатів робіт, послуг) не були ним дотримані, а саме: яка форма вини потерпілого у даному разі має братися до уваги? Вбачається, що відповідь на поставлене запитання міститься у загальній нормі ст. 1193 ЦК, відповідно до якої тільки умисел потерпілого може стати умовою звільнення відповідальної за шкоду особи від обов'язку з її відшкодування. Стосовно ж грубої необережності потерпілого в поведженні його з товаром (результатами робіт, послуг), то розмір відшкодування може бути тільки зменшений. Проста необережність потерпілого у даному разі юридичного значення не має і вона не підлягає врахуванню при вирішенні питання щодо відшкодування шкоди, завданої йому внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг).

§ 12. Відшкодування моральної шкоди

Складовою частиною гл. 82 ЦК є зобов'язання по відшкодуванню моральної шкоди, підставою виникнення якого є такий юридичний факт, як завдання моральної шкоди (ч. 2 ст. 509, п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК).

ЦК виходить з того, що моральна шкода є неоднаковим за своїм змістом поняттям щодо фізичних та юридичних осіб. Відповідно до ч. 2 ст. 23 ЦК моральна шкода полягає для фізичних осіб у фізичному болю, душевних стражданнях, у приниженні честі, гідності, ділової репутації, а для юридичної особи – лише у приниженні її ділової репутації. Моральна шкода для фізичної особи є категорією психологічного плану, невід'ємно пов'язаною із самою особою, її відчуттями, емоційно-розумовою діяльністю, відображає внутрішній світ людини й характеризується, зокрема, наявністю психотравмуючих факторів, позбавленням відчуття життєвої захищеності, зміною життєвого укладу, відчуттями приниження, пригнічення, невірноваженості, імпульсивності, зневаги, образи тощо. Під моральною шкодою фізичної особи слід розуміти наявність такого негативного емоційного сприйняття особою вчинених стосовно неї протиправних дій (бездіяльності), що досягло певного психологічного стану – фізичних (відчуття фізичного болю) чи душевних (відчуття неспокою, хвилювання, образи, дискомфорту тощо) страждань. Моральна шкода щодо фізичних осіб – категорія глибоко суб'єктивна та оціночна як у своєму виникненні, коли постає питання про наявність підстав для її матеріальної компенсації, так і у грошовому вимірі, коли визначається розмір її компенсації.

Виникнення такої шкоди тісно пов'язане і з обставинами справи, і з самою особою, оскільки різні протиправні дії чи бездіяльність тягнуть за собою неоднакові негативні наслідки емоційно-психологічного характеру для різних потерпілих залежно від їх темпераменту, психологічних особливостей тощо. Наявність моральної шкоди є фактом конкретного випадку. Відповідно, вчинення лише протиправного діяння стосовно особи свідчить про можливість, але не обов'язковість виникнення моральної шкоди. Судова практика виходить з того, що об'єктивними обставинами, які підтверджують негативний емоційний стан потерпілого, є, зокрема: неможливість продовження активного суспільного життя, втрата певної роботи, вимушена зміна чи обмеження у виборі професії, погіршення або позбавлення реалізації фізичною особою своїх звичок та бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми тощо.

Доречно зауважити, що судовою практикою Європейського суду з прав людини вироблено правило, за яким у певних випадках суд, замість винесення рішення про грошову компенсацію моральної шкоди, може вважати визнання самого факту правопорушення, вчиненого щодо потерпілого, достатньою справедливою компенсацією^[60]. Подібна судова практика існує і в національних судах^[61]. При обранні такого способу компенсації моральної шкоди сатисфакція відбувається не у формі деліктного зобов'язання, а із самостійним використанням ст. 23 ЦК.

Таким чином, можна дійти висновку, що застосування норм по відшкодуванню моральної шкоди пов'язане з використанням значної кількості оціночних понять, які окреслені законом зі значним ступенем відносності, а визначальна роль у їх правильному розумінні та застосуванні відводиться суду.

Зміст моральної шкоди щодо юридичної особи складає зниження її ділової репутації, тобто оцінки її як учасника суспільного життя, контрагента, суб'єкта на ринку товарів та послуг тощо. У даному випадку моральна шкода виступає переважно як категорія економічна, оскільки високий рівень ділової репутації стає запорукою успіху, стабільності, отримання матеріальних благ. Приниження ділової репутації є виявом моральної шкоди і для фізичних осіб, діяльність яких спрямована на отримання прибутку.

ЦК не виходить з того, що моральна шкода відшкодовується лише у випадках, передбачених ним або спеціальними законами. По суті, в гл. 82 ЦК, у системному зв'язку зі ст. 23 ЦК, яка характеризує загальні засади захисту цивільних прав та інтересів, проводиться ідея, що моральна шкода повинна відшкодовуватися кожному, кому вона дійсно завдана^[62]. Деякі особливості цього правила встановлює ч. 2 ст. 1168 ЦК, яка вказує, що моральна шкода, завдана смертю фізичної особи,

відшкодується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю.

У ч. 2 ст. 1167 ЦК ідеться про відшкодування моральної шкоди незалежно від вини того, хто її завдав, якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки; якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного за-судження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт; в інших випадках, встановлених законом.

Однак вищезазначений припис фактично нівелюється подальшим змістом самого ЦК, оскільки всі статті гл. 82, де йдеться про відшкодування шкоди незалежно від вини того, хто завдав шкоду (статті 1173–1176, 1187), використовують термін «шкода», а не «майнова» чи «моральна» шкода. Це означає, що диспозиції зазначених статей також охоплюють і моральну шкоду, впроваджуючи правило про безвинну відповідальність за її завдання і в цих випадках. Останнє є абсолютно правильним з огляду на те, що і моральна, і майнова шкода є складовими багатоаспектного поняття «шкода», а отже, мають підпорядковуватися єдиним принципам їх відшкодування.

У науковій літературі висловлюється думка, що стосовно моральної шкоди більш адекватним є термін «компенсація», а не «відшкодування», який використовує ЦК. Існує погляд, що незважаючи на надзвичайну близькість та залежність цих понять, вони не є тотожними^[63]. При усуненні негативних наслідків, які називають моральною шкодою, через її нематеріальну сутність неможливо вести мову про точне вартісне визначення всіх втрат потерпілого та їх абсолютну еквівалентність. При усуненні негативних втрат у вигляді моральної шкоди можна говорити лише про еквівалентність благ – заміну втраченого блага іншим, зовні подібним за обсягом та характером. Понесені втрати лише замінюються іншими цінностями, тому в таких випадках допустимо вести мову саме про компенсацію, як про можливість лише заміни понесених втрат відповідними матеріальними цінностями. За таких умов грошові кошти набувають певним чином іншого значення: вони вартісно вимірюють не моральну шкоду, а благо, яким компенсується втрачене. Виходячи з цього, хоча в даному разі законодавством і передбачається «відшкодування» шкоди, конкретне виявлення цього відшкодування криється за поняттям «компенсація».

Саме «компенсаційність» моральної шкоди пояснюються виключно оціночні критерії при визначенні грошової суми компенсації, які наведені у ч. 3 ст. 23 ЦК, а також необхідність врахування при цьому вимог розумності і справедливості.

Моральна шкода відшкодується одноразово грошми, іншим майном або в інший спосіб, однак згідно з ч. 1 ст. 1168 ЦК вона може бути відшкодована також й шляхом здійснення щомісячних платежів, якщо її завдано каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я.

§ 13. Відшкодування державою шкоди, завданої злочином

Статтями 1177 та 1207 ЦК встановлено, що шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок злочину, а також майнова шкода, завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, у разі, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо ця особа є неплатоспроможною, відшкодується державою. Цими ж статтями передбачено, що умови та порядок відшкодування державою зазначеної шкоди встановлюються законом. Отже, вони не мають прямої дії й можуть бути реалізовані на практиці виключно за допомогою спеціально прийнятого закону, який на сьогоднішній день відсутній. Не підлягають застосуванню в цьому випадку також й норми Конституції України як норми прямої дії, оскільки Конституція України не передбачає права на відшкодування за рахунок держави шкоди потерпілим від злочину.

Вважається, що розробка механізму відшкодування державою завданої злочином шкоди була викликана необхідністю додержання гарантій у сфері забезпечення прав потерпілих від

злочину[64], усвідомленням соціальної несправедливості остаточності інтересів жертви злочину в аспекті розкриття злочину [65].

Частково зазначене питання могло бути вирішене приєднанням України до Європейської конвенції щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 р.[66], яка станом на квітень 2009р. набула чинності для 23 європейських країн. Однак підписана від імені України в квітні 2005 р. зазначена Конвенція не ратифікована й не має юридичної сили на території України. Крім того, зазначена Конвенція згідно її статті 1 не має безпосередньої прямої дії та може бути застосована виключно через механізми національного законодавства.

Намагання розробити спеціальний закон щодо компенсації державою завданої злочином шкоди час від часу приймаються. Вважається, що він має бути спрямований на компенсацію завданих фізичній особі шкоди, зміст якої визначається ЦК, однак публічно-правовими засобами. При цьому посилання на цей закон у статтях 1177 та 1207 ЦК не повинно змінювати його публічно-правової суті.

Передбачена вказаними статтями за рахунок держави компенсація шкоди потерпілим від злочину не може розглядатися як цивільно-правове зобов'язання й не є майновою відповідальністю, перекладеною з злочинця на державу. В цьому випадку доречно вести мову лише про виконання державою її соціальних функцій, створення жертві додатково до існуючих засобів правового захисту допоміжних, привілейованих механізмів усунення негативних наслідків вчиненого злочину. За своїми функціями та задачами відшкодування за рахунок держави завданої злочином шкоди є наближеним до системи соціального забезпечення й повинно існувати як її елемент.

Питання про види шкоди, її зміст та обсяг допустимої компенсації потерпілим залежить від фінансових можливостей держави. Так ст. 4 Конвенції рекомендує здійснювати компенсацію щонайменше втраченого заробітку, витрат, пов'язаних з лікуванням, госпіталізацією і похованням, та стосовно утриманців – втрату утримання.

Європейський досвід прийняття подібних нормативних актів свідчить про поступове розширення кола злочинів, у яких потерпілі отримують право на компенсацію, а також запровадження її мінімальних та максимальних меж. Очевидною також стає проблема встановлення пріоритетності (черговості) виплат по кожній з складових завданої шкоди, співвідношення сум, які потерпілий чи члени його сім'ї або інші особи отримали у порядку цивільно-правового страхування життя та здоров'я, соціального забезпечення чи соціального страхування, а також із законодавством, яке регулює порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду.

Невирішеним також є питання про органи, які будуть надавати допомогу потерпілим, здійснювати обрахування, а також призначення виплат. Ними можуть бути як спеціально створений Фонд допомоги потерпілим від злочинних посягань так і територіальні органи Міністерства юстиції України, соціального захисту або суд.

[1]Зобов'язальне право: Теорія і практика /О. В. Дзера ., Н.С. Кузнецова , В.В. Луць . та ін.: -Навч. посіб. для студ. юрид. вузів і фак.-тів ун-тів ; - За ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 797.

[2]Римское частное право / - под. ред. И. Б. Новицкого и И. С. Перетерского. – М. : Изд-во Минюста СССР, 1948. – С. 573, 574.

[3]Кримінальне право України: Загальна частина: / М. І. Бажанов., Ю.В. Баулін., В.І. Борисов. - Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Х.: Юрінком Інтер – Право 2001. – С. 96.

- [4]Зобов'язання із створення небезпеки (загрози) за новим Цивільним кодексом України *Ізнатенко В. М.* // Проблеми законності : Республік. міжвідом. наук. зб. / - Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х: Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 53. – С. 74.
- [5]Кодифікація приватного (цивільного) права України / - За ред. А. Довгерта.-К.- Укр. центр правн. Студій, 2000. – С. 262.
- [6]Русское гражданское право. / *Синайский В. И.* — Изд. 2-е испр. и доп. – К : Типо-лотигр. «Прогресс», Вып. 2: Обязательственное, семейное и наследственное право. – 1918. – С. 169, 170.
- [7]. Проблема риска в гражданском праве. / *Ойгензихт В. А.*– Душанбе : Ирфон, 1972. – С. 76, 77.
- [8]Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 15. – Ст. 73.
- [9]Висловлена також інша точка зору про значення ст. 1163 ЦК України, в якій ідеться радше про саму можливість виникнення відповідних зобов'язань // Цив. кодекс України: Коментар. – Х. Одіссей, 2003. – С. 751.
- [10]Закон не встановлює конкретні строки виконання обов'язку боржника в цьому зобов'язанні.
- [11]Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. А. Довгерта. – К. : Укр. центр правн. студій, 2000. – С. 261.
- [12]Цивільний кодекс України: Коментар. – Х. Одіссей, 2003. – С. 751.
- [13]*Є.О.Харитонов.*, характеризуючи причинний зв'язок, слушно підкреслює, що у даних зобов'язаннях умовою відповідальності особи за створення небезпеки заподіяння шкоди є «подвійний» причинний зв'язок. По-перше, це причинний зв'язок між дією (бездіяльністю) і небезпекою виникнення шкоди, по-друге, причинний зв'язок між створеною небезпекою і шкодою, що виникла // Цивільний кодекс України: Коментар, – Х. Одіссей, 2003. – С. 752.
- [14]Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве:*Смирнов В. Т., Собчак А. А.* - Учеб. пособ. – Л., 1983; Цивільне право України. Академічний курс:*Смирнов В. Т., Собчак А. А.* -Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – К., 2003 – Т. 2. – С.322.
- [15]. Деликтная ответственность и ее роль в охране прав граждан и социалистических организаций /*Боброва Д. В.* - Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций. — Киев ., 1988. – С. 142.
- [16]Римское право: Понятия, термины, определения:*Бартошек М.* -Пер. с чеш..— М., 1989.— С. 104. 2 Див.: Зобов'язальне право: Теорія і практика:- Навч. посіб. для студ. юрид. вузів і фак.-тів ун-тів / О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць та ін./ – За ред. О. В. Дзери. –К., 1998. – С. 103—104.

[18] Российское гражданское право/ З.П. Крылова, З.П. Гаврилов: Учебник. / Под ред. З. Г. Крыловой, З.П. Гаврилова. – М., 1999. – С. 371.

[19] Гражданское право. Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство./ Харитонов Е. О., Саниахметова Н. А. Учеб. пособие.- К., 2002. — С. 712.

[20] Гражданское право: Е.А. Суханов Учебник.: / Отв. ред. . Е. А. Суханов. – М., 2000. Том II. Полутом 2 - С. 363.

[21]. Некоторые теоретические проблемы института возмещения вреда /Красько И. Е // Актуальные проблемы формирования правового государства : Краткие тез. докладов и науч. сообщений респ. науч. конф. — Харьков, 1990.— С.118 — 119 .

[22] Характеристика підстав виникнення недоговірних зобов'язань /Ігнатенко В. М. //Проблеми законності: Республік. міжвідом. наук. зб. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2000 – С. 69.

[23]. Докладніше про це див.: Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) Ківалова Т. С.: монографія - Т. С. Ківалова ; М-во освіти і науки України; Одеська нац. юрид. акад. – Одеса : Юрид. л-ра, 2008. – С.107—118

[24] Див., напр.: Советское гражданское право: Красавчиков О.А. /Учебник : /Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985. – Т. 2. С. 352.

[25] Див., наприклад: Цивільне право України. Академічний курс: Підручник: у 2т. / - за заг. ред. Я.М. Шевченко. – Особлива частина. – К., 2003. Т. 2– С. 333.

[26] З приводу принципів інституту (зобов'язань) відшкодування шкоди заслуговує на увагу їхня класифікація, здійснена Т. С. Ківаловою. На її думку зазначені принципи поділяються на **спеціальні** (тобто такі, що стосуються лише даного конкретного інституту), зокрема принцип виникнення обов'язку відшкодування шкоди на імперативних засадах унаслідок припису закону, рішення суду тощо; принцип повного відшкодування шкоди; принцип субсидіарного застосування норм глави 82 ЦК України до відносин відшкодування шкоди, завданої (зазнаної) учасниками регулятивних цивільних відносин; а також на **специфічні принципи**. До останніх, на думку автора, належать такі, що стосуються регулювання лише окремих випадків завдання шкоди, як-от: принцип «генерального делікту», згідно з яким кожне завдання шкоди іншій особі вважається правопорушенням; принцип покладення цивільно-правової деліктної відповідальності лише на деліктоздатну особу; принцип покладення обов'язку відповідати за завдану шкоду на особу винну, в її завданні (крім випадків, передбачених законом, коли відповідальність покладається на третю особу, прямо визначену у законі. При цьому автор додає, що специфічні принципи існують чи можуть

існувати також стосовно регулювання інших особливих відносин відшкодування шкоди (наприклад, стосовно відшкодування шкоди, завданої при самозахисті, діє принцип правомірності самозахисту тощо). Див.: Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) *Ківалова Т. С.*: монографія - Т. С. Ківалова ; М-во освіти і науки України; Одеська нац. юрид. акад. – Одеса : Юрид. л-ра, 2008. – С. 96.

[27] Див. § 9 цієї глави.

[28] Понятійная сутьность и методологическое значение компенсационной функции гражданского права - *Приступа С.Н.* // Проблемы законности: Респ.. межвед. науч. сб. – Харьков, 1996. – С. 82

[29] Див., напр.: Вина в советском гражданском праве / *Матвеев Г. К.* – Киев, 1951. – С. 7; Юридические факты в советском гражданском праве *Красавчиков О. А.* – М., 1958. – С. 57.

[30] Вина в советском гражданском праве / *Матвеев Г. К.* – Киев, 1951. – С.13 — 15.

[31] Гражданская ответственность за невыполнение плана железнодорожной перевозки. / *Алексеев С. С.* – М., 1959. – С. 49.

[32] *Брагинский, М. И.* Договорное право: Общие положения. [т] / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский – М., 1997 – С. 569–570.

[33] *Харитонов, Е. О.* Гражданское право Украины [т]: ученик – Харьков, 2004 / Е.О. Харитонов, Н. А. Саниахметова – С. 809.

[34] *Смирнов, В. Т.* Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве [т]: учеб. пособие / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак – Л., 1983. – С. 56.

[35] Див., напр.: Гражданское право [т]: ученик: в 2 т. / отв. ред. Е. А. Суханов. – 2-е изд. перераб. и доп. – М., 2000. – Том 2. Полутом 2 – С. 370.

[36] Ведомости Верхов. Совета СССР. – 1959. – № 1. – Ст. 15

²Сборник нормативных актов. – М., 1977. – С. 931–933.

³Ведомости Верхов. Совета СССР. – 1990. – № 26. – Ст. 942

[37] Ведомости Верхов. Совета СССР. – 1991. – № 26. – Ст. 26.

[38] *Горшенев, В.М.* Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе [т] / В. М. Горшенев. – М., 1972. — С. 52–53.

[39] Див. § 3 цієї глави.

[40] Брагинский М.М. Договорное право: Общие положения. [т] / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский – М., 1997 – С. 604.

[41] Гражданское право [т]: учебник в 2 т. / отв. ред. Е. А. Суханов. – 2-е изд. перераб. и доп. – М., 2000. – Том II. – Полутом 2 – С. 279.

³ Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 49. – Ст. 668.

[42] Психологічний словник [т] / за ред. В. І. Войтка. – К., 1982. – С. 1985.

[43] Грибанов, В. П. Осуществление и защита гражданских прав [т] / В. П. Грибанов. – Изд. 2-е, стер. — М., 2001. – С. 117– 119 (Классика российской цивилистики).

[44] Рішення Верховного Суду України: Щорічник. Офіційне видання [т] / за заг. ред. В. Ф. Бойка. – Ю, 1997. – С. 119–120.

[45] Цивільне право України. Академічний курс [т]: підручник.: к 2 т / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – Ю, 2003. – Т. 2. Особлива частина. – С. 337.

[46] Від лат. *actum* – дія, документ, виявляючої-небудь діяльності.

[47] Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 23. – Ст. 176.

² Див., напр.: Харитонов, Е. О. Гражданское право Украины [т] / Е. О. Харитонов, Н. А. Саниахметова. – Харьков, 2004. – С. 878.

[48] Відом. Верхов. ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1.

[49] Красавчиков, О.А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности [т] / О. А. Красавчиков. – М., 1966. – С. 34.

² Зобов'язальне право: теорія і практика [т] / за ред. О. В. Дзери. – К., 1998. – С. 843–848.

³ Шиминова, М. Я. Гражданско-правовые гарантии охраны здоровья и имущества граждан [т] / М. Я. Шиминова // Сов. государство и право. – 1982. – № 12. – С. 6.

⁴ Майданик, Л. А., Материальная ответственность за повреждение здоровья. [т] / Л. А. Майданик, И. Ю. Сергеева – М., 1968. – С. 48.

⁵ Маслов, В. Ф. Обязательства из причинения вреда [т] / В. Ф. Маслов. – Харьков, 1961. – С. 24.

[50]Красавчиков, О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности [т] / О. А. Красавчиков. – М., 1966. – С. 34–66.

[51]Советское гражданское право [т]: учебник в 2 т. / под ред. О. А. Красавчикова. – М., 1985. – С. 388.

[52]Ойгензшт, В. А. Воля и волеизъявление. [т] / В. А. Ойгензшт– Душанбе, 1983. – С. 133–144.

[53]Див.: Концепція державного регулювання безпеки та управління ядерною галуззю в Україні. [т]: схвал. постановою Верхов. Ради України від 25 січ. 1994 р. № 3871-Х11 /Ядерне законодавство. Збірник нормативно-правових актів. – К., 1998. – С. 8–19.

[54]Ядерне законодавство. Збірник нормативно-правових актів. – К., 1998. – С. 516.

[55] Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 44. – Ст. 222.

[56]Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 22. – Ст. 81. /В ред. Станом на 3 грудня 1997 р. // Голос України. – 1998. – 6 січ.

[57]Відом. Верхов. Ради України. – 1995. - № 27. – Ст. 198.

[58]Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 15. – Ст. 46.

[59] Офіц. вісн. України. – 2002. – № 2. – Ст. 46.

[60]Див. напр. Рішення у справі «Білуха проти України» від 9 листопада 2006 р. // Офіц. вісн. України. – 2007 – № 19. – Ст. 785; Рішення у справі «Воловік проти України» від 6 груд. 2007 р. // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 32. – Ст. 1074.

[61]Палюк, В. П. Особливості застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод [т]: (навч.-практ. посіб.)/ В. П. Палюк – Миколаїв : Атол, 2003. – С. 111–122.

[62]У справі «Новоселецький проти України» від 22 лютого 2005 р. (пункти 22, 76) Європейський суд з прав людини був «особливо здивований» тим, що національний суд відхилив позов про відшкодування шкоди з посиланням на те, що «відшкодування моральної шкоди у житлово-правових спорах законом не передбачено» // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 31. – Ст. 1917.

[63]Докладніше про це: Приступа, С. Н. Концептуальні засади компенсаційної функції цивільного права [т]/ С. Н. Приступа // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1996. – №6. – С. 153–160.

[64]Присяжнюк Т.І. Актуальні питання охорони прав потерпілого від злочину // Вісник Верховного

[65] Баранова Л.М., Сиротенко С.Є., Сірий М.І. Компенсація шкоди жертвам насильницьких злочинів в Україні. Фахові аспекти. К., Наш час, 2006 р. - С. 39.

[66] Очевидно, що назва Конвенції повинна перекладатися за допомогою терміносполучення «компенсація шкоди»; див: European Convention on the Compensation of Victims of Violent Crimes [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/HTML/116.htm>

Питання 1

Визначте, що з наведеного охоплюється зобов'язанням щодо відшкодування шкоди?

Сплата коштів особі, майно якої було пошкоджено в результаті пожежі.

Обов'язок особи повернути кошти помилково здійсненого банківського переказу.

Вимога про усунення небезпеки, яка загрожує особі або майну потерпілого.

Обов'язок сплатити страхове відшкодування в результаті пошкодження майна.

Питання 2

Визначте обставину звільнення від відповідальності особи, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки:

Умисел потерпілого.

Випадок.

Груба необережність потерпілого.

Відсутність вини особи, яка завдала шкоду.

Питання 3

Шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій у стані крайньої необхідності:

Відшкодовується особою, яка її завдала.

Відшкодуванню не підлягає.

Відшкодовується особою, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди.

Відшкодовується за рахунок держави.

Питання 4

Визначте обставини відшкодування фізичною або юридичною особою шкоди, завданої їй працівником:

Шкода завдана працівником під час виконання ним своїх трудових обов'язків.

Шкода завдана працівником протягом робочого часу на визначеному йому робочому місці.

Шкода завдана працівником у його робочий час на території роботодавця чи в іншому визначеному йому місці.

Шкода завдана працівником при виконанні трудових обов'язків у час та місці згідно Правил внутрішнього трудового розпорядку.

Питання 5

Визначте суб'єкта відшкодування шкоди, завданої посадовими чи службовими особами органу місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень:

Орган місцевого самоврядування.

Держава Україна.

Державна казначейська служба України.

Роботодавець відповідної посадової, службової особи.

Зобов'язання у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави.

Зобов'язання у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави

Зобов'язання у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави є окремим самостійним видом позадоговірних зобов'язань. Вони мають особливі підстави виникнення, а також специфічний зміст. Загальні положення про ці зобов'язання визначені у ст. 1212 ЦК, відповідно до якої особа, яка набула або зберегла у себе майно за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуто майно), зобов'язана повернути це майно потерпілому.

Внаслідок цих фактів потерпілі зазнали шкоди своєму майну. У той же час інші особи набули те, що не повинні були отримати, або, навпаки, зберегли те, що повинні були втратити. Таким чином, одні особи без будь-якої для цього підстави збагатили за рахунок інших.

Цей вид зобов'язань виникає на підставі таких юридичних фактів: 1) набуття або збереження майна однією особою за рахунок іншої; 2) відсутність для цього законних підстав.

При цьому не має значення, чи є безпідставно набуто або збережене майно результатом поведінки особи, яка збагатіла, самого потерпілого, третіх осіб або це склалося поза їх волею.

Набуття або збереження майна однією особою є наслідком відповідного зменшення майна іншої особи. Однак не будь-яке збільшення майна однієї особи за рахунок іншої тягне виникнення даного виду зобов'язань. Необхідна відсутність законних підстав набуття та збереження майна.

Набуття чи збереження майна буде безпідставним не тільки за умови відсутності відповідної підстави із самого початку при набутті майна, а й тоді, коли первісно така підстава була, але у подальшому відпала. Так, буде безпідставно набути отримане за заповітом майно, якщо у подальшому заповіт буде визнаний недійсним. Безпідставним стане набуто майно за договором дарування, якщо у випадках, передбачених законом, цей договір буде визнаний недійсним (ч. 3 ст. 719; ч. 4 ст. 720 ЦК).

Отже, для виникнення зобов'язання, передбаченого ст. 1212 ЦК, важливим є сам факт безпідставного набуття або збереження, а не конкретна підстава, за якою це відбулося. Ним можуть бути будь-які юридичні факти, як передбачені, так і не передбачені законом. Такими фактами можуть бути правомірні та неправомірні дії як самої безпідставно збагатілої особи, так і потерпілого або третіх осіб. Такою підставою може бути і судова ухвала.

Інакше кажучи, для визначення зобов'язання таким, що виникло внаслідок набуття, збереження майна без достатньої підстави вирішальне значення має не характер поведінки набувача (правомірна чи неправомірна) і не юридичні факти, на підставі яких виникає це зобов'язання (правочини, події або вчинки), а відсутність передбачених законом або правочином підстав для набуття або збереження майна.

Усі життєві обставини, на підставі яких може виникнути безпідставне набуття майна, неможливо передбачити заздалегідь. Тому вони в законі не перераховані, а лише в узагальненій формі виражені у ст. 1212 ЦК, відповідно до якої правила, передбачені гл. 83 ЦК, застосовуються незалежно від того, чи виявилось безпідставне набуття наслідком поведінки набувача майна, самого потерпілого, третіх осіб або відбулося поза їх волею.

Згідно з принципом: ніхто не має права набувати майно за чужий рахунок без передбаченої законом або правочином підстави, який покладений у зміст ст. 1212 ЦК, безпідставність такого набуття робить

його об'єктивно протиправним. Тому протиправність поведінки не належить ні до обов'язкових, ні до характерних умов безпідставного набуття майна. Протиправність безпідставного набуття виражається в самому факті зменшення охоронюваних законом майнових інтересів потерпілого. Стан набувача майна, збереженого за рахунок іншої особи, вважається неправомірним, у силу чого він і повинен повернути його .

Суб'єктами зобов'язання є особа, яка безпідставно набула або зберегла майно (боржник), і особа, яка має право на отримання від боржника безпідставно набутого або збереженого (кредитор). Ними можуть бути як фізичні особи, в тому числі недієздатні, так і юридичні особи незалежно від характеру їх правосу́б'єктності.

Об'єктом зобов'язання внаслідок безпідставно набутого майна є дії безпідставно збагаченої особи (боржника) щодо повернення потерпілому (кредитору) безпідставно набутого або збереженого.

Змістом даного зобов'язання є право потерпілого вимагати повернення безпідставного збагачення (в натурі або шляхом компенсації) від безпідставно збагаченої особи та обов'язок останньої повернути отримане (збережене) майно потерпілому.

Закон відрізняє два засоби виникнення безпідставних вигід у однієї особи за рахунок іншої: безпідставне набуття та безпідставне збереження майна. Відповідно до цього виділяють і два види зобов'язань з безпідставного набуття майна.

Набуття майна взагалі передбачає набуття будь-якого майнового права. Безпідставне набуття має місце, коли майно надходить до сфери набувача без виникнення права на нього або з виникненням права, але без достатньої для цього підстави (наприклад, коли майно збереглося, але вже змішалось із майном набувача і не може бути відокремлене з однорідних речей).

На відміну від набуття, яке завжди передбачає збільшення майна набувача, при безпідставному збереженні обсяг його майна залишається таким самим, як і раніше, хоча і повинен був зменшитися, якщо б не настав певний юридичний факт, який потяг розглядуване зобов'язання.

Зобов'язання з безпідставного набуття майна схоже з деліктним зобов'язанням. Різниця між зобов'язаннями із заподіяння шкоди та із безпідставного набуття майна полягає у підставах їх виникнення. Підставою виникнення зобов'язання із заподіяння шкоди є делікт (правопорушення). Безпідставність же набуття майна спирається на різноманітні факти, в тому числі і на правомірні (вчинки), події, поведінку тварин тощо. У зв'язку з цим, за винятком випадків передбачених законом, зобов'язання із заподіяння шкоди виникають тільки з вини заподіювача шкоди. Для виникнення ж зобов'язань, передбачених ст. 1212 ЦК, має значення сам факт безоплатного переходу майна від однієї особи до іншої або збереження майна однією особою за рахунок іншої за відсутність для цього правових підстав.

Вказані зобов'язання мають відмінність і за суб'єктивним складом. У зобов'язаннях із заподіяння шкоди поряд з особою, зобов'язаною до відшкодування шкоди, завжди є і конкретний потерпілий – кредитор, на користь якого і відбувається відповідне стягнення. При безпідставному набутті майна такого потерпілого може і не бути, тоді безпідставно набуто майно підлягає стягненню в доход держави. Крім того, при безпідставному набутті майна боржник завжди є збагаченою особою. У випадках же заподіяння шкоди боржником нерідко виступає не сам заподіювач шкоди, а третя особа, на яку закон покладає обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду.

Відмінність зобов'язань, які розглядаються, полягає і у їх змісті. Зобов'язання із заподіяння шкоди забезпечують відновлення майнового стану потерпілого в тому стані, в якому він перебував до правопорушення, до повного відшкодування. В цьому випадку відшкодування дорівнює шкоді. При безпідставному набутті немає відповідності майнової вигоди набувача втратам потерпілого: останньому шкода відшкодовується тільки у тому обсязі, в якому боржник збагатів.

Нарешті, різною є і юридична природа відновлюючих заходів у порівнювальних зобов'язаннях. Відшкодування шкоди за правилами гл. 82 ЦК звичайно є мірою відповідальності, в той час як обов'язок особи, яка безпідставно набула майно, повернути набуте або збережене потерпілому не є мірою відповідальності, тому що боржник не несе ніяких майнових втрат.

Безпідставне набуття майна може траплятися й у договірних відносинах, але це не змінює його недоговорної природи, оскільки відносини, які охоплюються ст. 1212 ЦК, виникають за межами обов'язків за договором. Їх підставою є не договір, а інші юридичні факти – односторонні правочини, фактичні дії, юридичні вчинки тощо, які не складають зміст обов'язку сторони за договором.

Відносини з безпідставного набуття або збереження майна мають широку сферу застосування. Вони являють собою універсальний інститут захисту цивільних прав і (якщо інше не передбачено ЦК, іншими законами або іншими правовими актами і не впливає із сутності відповідних відносин) застосовуються до всіх вимог щодо повернення безпідставно набутого майна незалежно від підстав його виникнення. Ці відносини межують із вимогами про повернення виконаного за недійсним правочином, а також за неукладеним договором; витребування майна власником із чужого незаконного володіння тощо.

Обсяг відшкодування. Зміст вимог визначається характером та розміром безпідставно набутого або збереженого і залежить від можливості повернення цього майна в натурі. Якщо така можливість існує, майно, яке безпідставно набуто, повинно бути повернено потерпілому в натурі (ч. 1 ст. 1213 ЦК). За відсутності такої можливості компенсується його вартість на момент розгляду судом справи про повернення майна (ч. 2 ст. 1213 ЦК). Якщо б індивідуально визначена річ, що була безпідставно набутою, збереглася в натурі, вона не ввійшла до складу майна набувача, і він не став її власником. У той же час її власник не втратив свого права на річ і може витребувати її за правилами віндикації (статті 387 – 390 ЦК). Винятки складають випадки повернення майна, отриманого за підстав, які згодом відпали, що частіше відбувається при універсальному правонаступництві (наприклад, майно отримане за заповітом, який згодом визнаний судом недійсним). За межами цих наслідків є передача потерпілому не тієї ж самої, а такої ж однорідної речі (речей). Відповідно до цього неможливістю повернення безпідставно набутого в натурі розуміється відсутність однорідних речей. Отже, засобом задоволення вимог потерпілого при безпідставному набутті його майна іншою особою є повернення речі або сплата грошової компенсації.

При поверненні майна в натурі набувач відповідає за будь-які його недоліки, в тому числі і випадкові, недостачу або погіршення майна, які виникли після того, як він дізнався або міг дізнатися про безпідставність збагачення. До цього моменту він відповідає лише за умисел і грубу необережність (ч. 1 ст. 1214 ЦК).

Обов'язок щодо повернення майна або компенсації його вартості повинен бути виконаний його набувачем негайно після того, як він дізнався про безпідставність отримання цього майна. В інших випадках він повинен відшкодувати потерпілому збитки, викликані наступною зміною вартості майна.

Безпідставно набуто майно може приносити доходи або плоди як природне породження самої речі (приплід тварин тощо), або на підставі укладання цивільно-правових правочинів (передача майна в найм тощо). Оскільки безпідставним було само набуття (збереження) самого майна, безпідставним буде й отримання доходів і плодів (приплоду) від нього. Але закон визнає отримання доходів і плодів безпідставним лише за умови, коли набувач майна знав або повинен був знати про безпідставність його отримання. Тому набувач повинен повернути або відшкодувати потерпілому всі доходи, які він одержав або міг одержати з цього майна з того часу, як дізнався або міг дізнатися про безпідставність набуття майна (ч. 1 ст. 1214 ЦК). Доходи або інші вигоди, які отримані ним до цього часу, не підлягають поверненню або відшкодуванню.

Законодавець окремо вирішив також питання щодо відшкодування потерпілому доходів при безпідставному користуванні його грошовими коштами. Згідно ч. 2 ст. 1214 ЦК на суму безпідставного грошового отримання підлягають нарахуванню проценти за користування чужими коштами з того часу,

коли набувач дізнався або міг дізнатися про безпідставність отримання або збереження грошових коштів. Проценти підлягають нарахуванню відповідно до правил ст. 536 ЦК.

Безпідставне набуття може полягати у набутті (збереженні) не тільки майна, але і майнових прав. У цих випадках зміст вимоги потерпілого зводиться до поновлення безпідставно втраченого ним права.

Безпідставно набуте майно, яке не підлягає поверненню. У випадках, прямо передбачених законом, майно, яке передане іншій особі, не може бути витребуване назад як безпідставно отримане. Перелік таких випадків указаний у ст. 1215 ЦК. Серед них позначені відносини, пов'язані з отриманням грошових сум, які надавалися особам як засоби до існування. Як такі засоби можуть виступати безпідставно виплачені заробітна плата та платежі, які до неї дорівнюються (стипендії, пенсії, допомоги тощо) за умови відсутності рахункової помилки або недобросовісності з боку набувача. За такої ж обставини і таких же умов не підлягають поверненню суми, які не повинні були виплачуватися із заподіяння шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. Не підлягають поверненню суми, які виплачені у більшому, ніж повинно отримувачеві, розмірі або вдруге за аліментними зобов'язаннями й інші суми, якщо для отримувача вони були засобом до існування.

Отримання безпідставно набутого майна породжує обов'язок повернути отримане лише за умови, що майно отримано за рахунок того, хто поніс відповідні втрати у майні. Зустрічаються випадки, коли особі передається майно, яким він володів хоча б і без відповідного права на нього, або майно, яке підлягає передачі йому у майбутньому. В таких випадках обов'язку повернути отримане не виникає, оскільки немає потерпілого, тобто особи, за рахунок якої майно отримане. На цій підставі не підлягає поверненню як безпідставно набуте майно, яке передане в рахунок виконання зобов'язання або до настання строку його виконання, якщо зобов'язанням не передбачено інше, або зі спливом строку позовної давності. У наведених випадках взагалі немає безпідставного набуття. Передача майна в рахунок виконання зобов'язання до настання строку його виконання не може розцінюватися як отримання неналежного, оскільки боржник, хоча і достроково, але передає кредитору майно, тобто виконує свій обов'язок, якій впливає із договору або закону. Це правило застосовується у всіх випадках дострокового виконання зобов'язання, незалежно від обов'язковості отримання такого виконання для кредитора .

Питання 1

Положення про безпідставне збагачення застосовуються

незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події.

коли безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки потерпілого.

коли безпідставне набуття або збереження майна було наслідком події.

коли безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна;

Питання 2

Положення про безпідставне збагачення застосовуються до

усіх зазначених вимог.

вимог про повернення виконаного за недійсним правочином.

вимог про витребування майна власником із чужого незаконного володіння.

повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні.

Питання 3

У разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставно набуте майно відшкодовується його вартість, яка визначається

на момент розгляду судом справи про повернення майна.

на момент пред'явлення позову.

на момент безпідставного набуття майна.

на момент пред'явлення вимоги про повернення майна в позасудовому порядку.

Питання 4

Особа, яка набула майно або зберегла його у себе без достатньої правової підстави, зобов'язана відшкодувати всі доходи, які вона одержала або могла одержати від цього майна

з часу, коли ця особа дізналася або могла дізнатися про володіння цим майном без достатньої правової підстави.

з часу, коли ця особа безпідставно заволоділа майном.

з моменту пред'явлення позову про повернення безпідставно отриманого.

з моменту пред'явлення вимоги про повернення безпідставно набутого в позасудовому порядку.

Питання 5

Безпідставно набута заробітна плата

не підлягає поверненню за умови, що її виплата проведена роботодавцем добровільно, за відсутності рахункової помилки з його боку і недобросовісності з боку набувача.

не підлягає поверненню за жодних умов.

підлягає поверненню.

підлягає поверненню, якщо поведінка набувача була недобросовісною.